

XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey'in Tuhfetü'l-Huccâc Risâlesi Örneği

Ottoman Pilgrim-Stations in the 17th Century: The Sample of Tuhfetü'l-Huccâc as the Booklet of Hajj Ali Beg, Chamberlain of Clerk of the Daybooks İbrahim Effendi

Şerife EROĞLU MEMİŞ*

Öz

İslam inancına göre hür, akıl sağlığı yerinde ve bâliğ her Müslümanın, sağlık ve imkânı olduğu takdirde, ömründe en az bir kere hac yapmakla mükellef kılınması temel esasından hareketle, çeşitli bölgelerde yaşayan Müslümanlar hac ayı olan Kamerî Zilhicce ayının ilk yarısında Mekke'de bulunmak üzere, yaşadıkları yerin Mekke'ye olan uzaklıklarına göre günlerce önceden kalabalık kervanlar halinde Mekke ve Medine'nin yolunu tutarlardı. Anadolu Müslümanları için ideal hac yolu Suriye kervan yolu idi. Şam-Amman-Karak-Ma'an-Tebuk-Medain-Salih-el-'Ulâ ve Medine hattından oluşan bu yol tarihi çok eskilere dayanan ve Hicaz'ı Suriye'ye, dolayısıyla Anadolu ve Mezopotamya'ya bağlayan önemli bir kervan yoluydu ve batı yönünde Adana-Konya-Akşehir ve İznik üzerinden İstanbul ve Balkanlara bağlanırdı. Anadolu'yu kuzeyden güneye ve doğudan batıya bağlayan bu ana yollar ve bunlara bağlı diğer tali yollardan gelen hacı adayları Şam'da birleşerek burada oluşturulan hac kervanı ile Hicaz'a gitmek üzere yola çıkarlardı.

Çalışma, Üsküdar'dan Şam'a ve oradan da Medine ve Mekke'ye varıncaya kadar yol üzerinde bulunan menziller, şehirler ve ziyaretgâhların özellikleri ile haccın şartları ve hacda yerine getirilmesi gereken vazifeleri konu edinen Tuhfetü'l-Huccâc adlı risâleyi incelemeyi amaçlamaktadır. Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey tarafından telif edilen risâlede haccın mahalleri ve şartları anlatılmış ve hacca niyet eden Müslümanlara toplu bir fihrist, rehber sunulmak istenmiştir. Bu bağlamda çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Öncelikle eserin müellifi kısaca tanıtılacaktır. İkinci bölümde, eserin konusu ve bölümleri, dil ve yazılış özellikleri, kaleme alınış gerekçeleri ile içeriği bakımından incelenecektir. Üçüncü bölümde ise, benzer çalışmalarla karşılaştırılarak Hacı Ali Bey'in eserinin farklı olarak dönemine dair söyledikleri tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: hac, hac yolu, seyahatnâme, 17.yüzyıl, Osmanlı Tarihi.

Abstract

According to the Islamic belief, Muslims living in various regions, based on the principle of making every Muslim who is free, mentally healthy and entitled to make a pilgrimage at least once in their lifetime, have to live in Mecca in the first half of the month of Zilhicce. According to their distance from Mecca, they used to make their way to Mecca and Medina in crowded caravans days ago. The most

Makale Geliş Tarihi: 29.05.2019. Makale Kabul Tarihi: 21.04.2020

* Dr., Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; serife_eroglu@yahoo.com; ORCID İD: 0000-0003-2880-8602.

Görüş

Akademik
Bakış

267

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

ideal pilgrimage route for Anatolian Muslims was the Syrian caravan route. This road, consisting of Damascus-Amman-Karak-Ma'an-Tebuk-Medain Salih-al-'Ulâ and Medina line, was an important caravan route that dates back to ancient times and connects Hejaz to Syria, and therefore to Anatolia and Mesopotamia. It was connected to Istanbul and the Balkans through Adana-Konya-Akşehir and Iznik in the west direction. Pilgrim candidates coming from these main roads and other secondary roads connecting Anatolia from north to south and east to west would join in Damascus and set out to go to Hejaz with the pilgrimage caravan created there.

The study aims to examine the book of *Tuhfetu'l-Huccâc* which is a pilgrimage guide that deals with the characteristics of places of accommodation, cities and places of visit along the road from Uskudar to Damascus and from Mecca and Medina, as well as the conditions of the pilgrimage and the duties to be fulfilled in pilgrimage. *Hajj Ali Beg* described the places and conditions of the pilgrimage and asked to present a collective index and guide to the Muslims who intend to pilgrimage. In this context, the study consists of three parts. First of all, the author of the work will be briefly introduced. In the second part, the subject and parts of the work will be examined in terms of language and spelling features, the reasons for their writing and their content. In the third section, by comparing with similar studies, it will be tried to analyze what *Hajj Ali Beg* said different about the period of his work.

Key words: pilgrimage, pilgrimage route, pilgrimage guides, 17th century, Ottoman history.

Giriş

"*Ammâ ba'du bu fakîr-i kesîri t-taksîr Hacı Ali Bey eş-şehîr bi-Kethüdâ-yı Rûznâmçe-i İbrârahim Efendi delâlet-i lütf-ı Hakk ve da'vet-i Kâdir-i mutlak ile Hicretin bin elli yedinci yılında kara yolundan 'azm-i Beytullah idüüb tavâf-ı Mekke-i Mükerrerme ve kesb-i safâ ve merâsim-i hacı edâ idüüb bi-Hamdüllillahi Te'âlâ ve'l-minnet bu sa'âdete nâil ve menzil-i maksûda nâil olduğunda hâtîrîma bu lâyihi oldu ki Üskidar'dan Diyâr-ı Şam'a ve andan Medîne-i Münevver'e ve Beytü'l-Haram'a varınca vâki' olan menâzil ve merâhikin ekserini ba'zı asâr-ı 'acîbeleri ile tahrîr ve ba'zı menzilin evsâfını ve ziyâretgâhlarını takrîr idüüb huccâc-ı Müslimîn nice konup göçerler ve hudûd-ı Ka'betullah görüdüğü yerden ol-menzil-i mübâreke erişince ehl-i İslâm ne mertebe-i şevkâ gelürler ve ehl-i Medîne ve Ka'be huccâc-ı Müslimîni nice istikbâl iderler ve Ka'be-i Mükerrermenin tavâfi ve sa'yi ve ziyâreti ve 'Arafat ve Müzdelife ve Mina'da olan şurût nice yerine gelür ber-vech-i icmâl ve müfîd ve muhtasar tâlib olan âşıklara beyân ve 'ayân eyleyem ve bu risâlenin ismi *Tuhfetu'l-Huccâc* ola tâ ki hacc-ı şerîfe niyet idüüb giden Müslümanlara bir fihrist-i icmâl olub âna göre tedârik ve takayyüdleri ola. Ve bu nakil olunan ahvâl ve âsârı yollardan müşâhede itdikçe bu fakîri dahî du'â-yı hayr ile yâd idüüb ziyâretgâhlarda fatihâ-i şerîf okudukça sevabından hissedâr eyleyeler."*

Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdası olarak bilinen Hacı Ali Bey tarafından telif edilen risâlenin yukarıda yer verilen kısmında müellif; H. 1057/M. 1647-1648 yılında kara yolu ile hac farızasını eda etmek üzere Mekke'de bulunan Kâbe'yi ziyaret ettikten sonra İstanbul'a döndüğünde eserini yazmaya karar verdiğini belirtmiştir. Üsküdar'dan Şam'a ve oradan da Medine ve Mekke'ye varıncaya kadar yol üzerinde bulunan şehirler, menziller ve bazı hayrette bırakan eserler ile Müslüman hacıların konakladığı bazı konak ve ziyâretgâhların özelliklerini yazmak sureti ile hacıların hac ibadeti süresince ne şekilde konaklayarak yollarına devam ettiklerini anlatmıştır. Haccın mahallerini ve şartla-

Görüş

rını anlattığı risâlenin adının *Tuhfetü'l-Huccâc* olduğunu ve eserini hacca niyet eden Müslümanlara toplu bir fihrist, rehber olması amacıyla kaleme aldığını ve nakledilen bu haller ve eserler görüldüğünde kendi ruhu için de bir Fatiha okunmasını talep ettiğini bildirmiştir.¹

Bilindiği üzere hac; tarih boyunca sosyal, kültürel, ekonomik ve politik bakımdan önemli etkileri olan en eski ve en temel toplumsal hareketlilik biçimlerinden birisi olmuştur.² Bu anlamda etkinliğini günümüzde de devam ettiren hacı, müellifler İslam inancının bir gereği olarak görmüş, dini bir görev olarak anlamlandırmışlardır. 22 Cemaziyelevvel 1024/ 19 Haziran 1615 tarihinde Cuma namazı sonrası kardeşleri ile birlikte hacca niyet eden Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak eserinin başında "*Beytullah'a ulaşmak ve yüz sürmek*" gayesiyile yola koyulduklarını kaydeder.³ Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey ise; "*dîni beş rûkn-ı rekîn üstüne binâ itmek fermân idüb edâ-yı farz-ı hacca ... ol-Makâm-ı bâ ihtirâmın ziyâret ve tavâfı ile itmâm buldu*" diyerek dinin beş farzından biri olan hacın Hz. Peygamberin makamını ziyaret ve tavafıyla tamam olduğunu belirtir.⁴ Bu geleneğin en bilinen seyyahlarından Evliya Çelebi ise seyahatnâmesinde "*edâ-yı hac eylemek arzusuyla seyâhata talib ü râgıb olub*" demek suretiyle, her devirde pek çok samimi Müslümanın başlıca arzusunun hac ibadetini yerine getirmek ve bu vesileyle mukaddes mekânları yani Mekke'de Kâbe ve Medine'de Hz. Muhammed'in kabrini ziyaret etmek olduğunu belirtmiştir. 17. yüzyılda yaşamış bir Osmanlı aydını ve devlet memuru vasfını taşıyan seyyah Evliyâ Çelebi'nin içinde yaşadığı toplumun inanç ve değer dünyasının bir parçası olarak, küçük yaştan itibaren etrafındakilerin hac anlatıları, gaza ve tarihe mal olmuş şahısların hayatlarından alınma kıssaların onu gezmeye ve bu anlatılan yerleri görmeye olan isteğini artırmıştır.⁵

Öte yandan Faroqhi, hacın insanın iletişim tarihinin yani maddi ve manevi kaynak aktarımının bir parçasını oluşturduğunu belirtir.⁶ İletişimi iki aşamada değerlendiren Faroqhi, ilk aşamada, hacıların Mekke ve Medine'de

- 1 Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey, *Tuhfetü'l-Huccâc*, VGMA, Trh 1057/1647-48 No: 113, s. 82.
- 2 Hacın tarihi ve organizasyonu uzun zamandır farklı perspektiflerden incelenmiştir. Daha ayrıntılı bibliyografyaların bulunabileceği bazı giriş çalışmaları için bkz. Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, (1517-1638), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995; Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban, Beirut 1982, s. 107-15; Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton University Press, Princeton 1980, s. 108-77; Abdul-Karim Rafeq, "Damascus and the Pilgrim Caravan," in *Modernity and Culture: From the Mediterranean to the Indian Ocean*, ed. Leila Fawwaz and Christopher A. Bayly, Columbia University Press, New York 2002, s. 130-43.
- 3 Ali Rıza Özuygun ve Şefika Yapıcı, "Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak'ın Hac Seyahatnamesi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (1), 2004, s. 45.
- 4 Hacı Ali Bey, *Tuhfetü'l-Huccâc*, s. 81.
- 5 Medine bahsine ilişkin bir inceleme için bkz. Nurettin Gemici, "Evliyâ Çelebi Medine'de", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Ağustos 2011, s. 55-67.
- 6 Faroqhi, *a.g.e.*, s. 2.

Gazi

Akademik

Bakış

269

Cilt 13

Sayı 26

Yaz 2020

kalışları süresince inançlarını pekiştirmek ve bu deneyimi diğer hacı adayları ile paylaşmak için benzersiz bir fırsat elde etmeleri itibarıyla ikinci aşamada ise en az ilki kadar önemli gördüğü hac sonrası memleketlerine dönen hacıların Haremeyn'i ziyaret etme şansına sahip olmayan komşu ve akrabalarıyla aralarındaki iletişime işaret etmiştir. Bu iki iletişim düzeyinin üçüncü bir aşamasında sonraki hacı adayları ile farklı bir iletişime aracı olarak çeşitli gerekçelerle kaleme alınan hac seyahatnameleri değerlendirilebilir. Zira hac seyahatnameleri pek çok âlim ve devlet adamlarının kütüphanelerinde yerlerini almış ve sonraki pek çok nesle ulaşabilmiştir.⁷ Aynı zamanda da kültürel dolaşıma aracılık eden bu seyahatnameler, hac farızasını yerine getiren hacılar tarafından memleketlerine döndüklerinde yerine getirdikleri kutsal yolculukta edindikleri tecrübe ve izlenimleri sonraki hacı adaylarının kutsal yerleri bulabilmesi ve hac vecibelerini doğru ve ağırbaşlı bir biçimde yerine getirebilmesi gibi pratik amaçlarla bazen günü gününe, bazen de yolculuk sonrasında kayıt altına alınmışlardır.⁸

7 Örneğin, 18. yüzyılda Galata terekelerine göre Osmanlı'da kitap kültürünü incelediği çalışmasında Öktem Galata'ya tabi Kasımpaşa Yel değirmeni mahallesinde sakin olan ve İstanbul'da Şah Sultan Medresesi müderrisi es-Seyyid Şerif Mehmed Efendi ibni es-Seyyid Faiz Abdurrahman Efendi ibni es-Seyyid Mehmed Ebussuud Efendi'nin terekesinde çeşitli kıymetlerde üç adet "menâsik-i hac" kitabı yer almaktadır. Bkz. Nisa Öktem, "XVIII. Yüzyıl Galata Terekelerine Göre Osmanlı'da Kitap Kültürü", M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bir Tanzimat âliminin neler okuduğu sorusunu cevaplamaya çalışan Özyıldırım ise, Sudûr-ı izamdan (Kazasker) Arif Hilmi Efendi'nin kitaplarına ait kütüp defterini incelediği çalışmasında, Arif Hilmi Efendi'nin kitapları arasında 9 sayfadan oluşan bir menâsik-i hac yazması listelemiştir. Bkz. Ali Emre Özyıldırım, "Bir Tanzimat Âlimi Neler Okurdu? Ârif Hilmi Efendi'nin Kitaplarına Ait Matbu ve Meçhul Kütüb Defteri", Müteferrika, Yaz 2016/1, Sayı: 49, s. 39-82. Bosna'da 1707-1728 yılları arasında kitap sahipliği konusunu işleyen başka bir çalışmada da yine kitaplar arasında bir "menâsik-i hac" mevcuttur. Bkz. Asım Zubcevic, "Book Ownership in Ottoman Sarajevo, 1707-1828", Leiden Institute for Area Studies (LIAS), Faculty of Humanities, Leiden University 2015 (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Taramızca hazırlanmakta olan başka bir çalışmanın konusunu oluşturan ve örnekleri çoğaltılabilecek bu gibi çalışmalar hac seyahatnamelerinin ulema ve devlet erkânından kişilerin kütüphanelerinde bulunduğu ve Osmanlı ilmiye sınıfının kaleme aldığı ve intisâh etmek suretiyle çoğalttığı çok sayıda hac seyahatnamelerinin varlığından söz etmek mümkündür.

8 Osmanlı'da hac seyahatnameleri yazımını, Nâbî'nin eserini merkeze alarak inceleyen Menderes Coşkun, tezinin girişinde orta çağda kaleme alınmış Arapça, Farsça ve Osmanlıca hac seyahatnamelerine dair genel bilgiler verir. Menderes Coşkun, *Ottoman Pilgrimage Narratives and Nabi's Tuḥfetü'l-Haremeyn*, Yayınlanmamış doktora tezi, Durham Üniversitesi 1999, s. 17-100. Örneğin, Magribli müslümanların konu alındığı hac seyahatnamelerine ilişkin bilgi için bkz. Abderrahmane El Moudden, "The ambivalence of *riḥla*: community integration and self-definition in Moroccan travel accounts, 1300-1800", Dale F. Eickelman and James Piscatori (eds.), *Muslim Travellers: pilgrimage, migration, and the religious imagination*, Routledge, London 1990, s. 69-84; Orta Asya bölgesinden hacılara ait metinler için bkz. Norihiro Naganawa, "The hajj making geopolitics, empire and local politics: A view from the Volga-Ural Region at the turn of the nineteenth and twentieth centuries", *Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious visits between Central Asia and Hijaz*, ed. Alexandre Papas-Thomas Welsford, Thierry Zarcone, Berlin 2012, s. 168-198; Sharifa Tosheva, "The pilgrimage books of Central Asia: routes and impressions (19th and early 20th centuries)", *Central Asian Pilgrims*, s. 234-249.

Gazi

Hacıların çoğunlukla uzun, meşakkatli ve hatta tehlikeli bir yolculuğu göze almalarını gerektiren hac ibadeti her yıl Recep ayının yirmi beşinde Üsküdar'dan hareketle başlar ve Rebiulahir'in yirminci gününde 265 gün sonra tekrar Üsküdar'a dönülmesi ile son bulurdu.⁹ Bu süre zarfında hacı adayları zaman zaman susuzluk, sıcak, baskın korkusu gibi çeşitli zorluklarla karşılaşmakta idiler. Örneğin, Evliya Çelebi seyahatnamesinde Hicaz'a giderken Şam'ın güneyinde, Muzayrip denilen yerin yakınlarında, Şevval'in yirmi beşinci günü öğle vakti hiç beklenmedik bir zamanda çok şiddetli bir yağmur yağdığını ve sonrasında bütün çadırların su içinde kaldığını anlatır. Akabinde yine aynı gece şiddetli bir tipi ile "kuş başı gibi" kar yağdığını, atların kaçtığını ve kervanın da dağıldığını belirtir. Bu afetten sonra kervan kumandanının yol güvenliğini gerekçe göstererek haccın farz olamayacağını bildirmesi üzerine hacı adaylarının bir kısmının geri döndüğünü de kaydetmiştir.¹⁰

Hac yolculuğu hacı adayları için coşkun dini duygular ve derin manevi coşkuya da vesile olmakta idi. Bu duyguların ilgili metinlerde paylaşılmasında ise, kuşkusuz yol boyunca kutsal yerler ve din büyüklerine ait mekânlara ve makamlara gerçekleştirilen ziyaretlerin ve Kâbe etrafında, Arafat'da, Medine'deki Peygamber kabrinde ve diğer kutsal mekânlarda hacı adayları açısından çok büyüleyici bir atmosfer içerisinde bulunmanın rolü büyüktür. Örneğin, Ahmed Fakih'in XV. yüzyıla ait olduğu değerlendirilen ve Türkçe olarak kaleme alınan edebî nitelikteki hac seyahatnâmelerinin ilk örneği sayılabilecek "*Kitâbü Evsâfi mesâcidi ş-şerîfe*" adlı manzum eserinde bu duygular duru bir Türkçe ile coşkulu bir şekilde ifade edilmiştir.¹¹ Şam, Kudüs, Mekke ve Medine'de gördüğü mekânları anlattığı bu eseri, bir seyahat kitabı özelliğine de sahiptir. XVI. yüzyıl şairlerinden Fevrî farklı bir yöntemle hac yolculuğunu ve izlenimlerini arkadaşı Âşık Çelebi'ye yazdığı bir mektupta dile getirmiştir. Nâbî'nin oldukça sanatkârane bir üslûpla kaleme aldığı "*Tuhfetü'l-Haremeyn*"i hac seyahatnamelelerinin en edebî olanıdır.¹² XVII. yüzyıl başında Bosna'da türünün ilk örneği kabul edilen ve Türkçe olarak telif edilen seyahatnamede Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak, Ege adaları ve Mısır üzerinden Mekke'ye yaptığı seyahat sırasında uğradığı menzilleri nesir olarak anlatır. Benzer şekilde XVII. yüzyılda Moralı Bahtî de manzum şekilde kaleme aldığı "*Menâsik-i hacc*" isimli eserinde klasik İnan şairi Molla Câmî'nin Hicaz'daki kutsal yerler için yazdığı bazı beyitleri iktibas ederek veya Türkçeye çevirerek alıntılanması bakımından bu çok yaygın türün edebî örneklerinden birini telif etmiştir. Mekke ve Medine'nin yanı sıra Kudüs ve el-Halil kentlerinde bulunan kutsal mekânların renkli tasvirlerine de yer verilen

9 Mehmed Edib, *Nehcetü'l-Menâsik*, s. 43a.

10 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Sad. Mümin Çelik, İstanbul 1985, s. 116, 110.

11 Hasibe Mazıoğlu, haz., *Ahmed Fakih: Kitâbu Evsâfi Mesâcidi ş-Şerîfe*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1974.

12 Yusuf Nâbî, *Tuhfetü'l-Haremeyn*, haz. Mahmut Karakaş, Mostar Yay., Şanlıurfa 1989; Coşkun, "*Ottoman Pilgrimage Narratives*", s. 20.

çalışma, tasvir ettiği mekânları topografyaları ile belgelemekle birlikte, bu anlamda da farklı bir hac rehberi olma özelliğine de sahiptir.¹³ Hüseyin Vassâf'ın *Hicaz Hâtırası*, müellifin XX. yüzyıl başlarında gerçekleştirdiği hac ziyaretini günlük şeklinde ele alan, fotoğraflarla zenginleştirilmiş yine alanında farklı bir eser olma niteliğindedir.¹⁴

Burada da örneklerine yer verildiği üzere hac seyahatnâmeleri arasında *menâsik-i hac* ve *menâzil-i hac* adıyla iki ayrı türde eserler mevcuttur. *Menâsik-i hac*'lar, yani haccın şartları, hacda yerine getirilmesi gereken vazifeler ile ilgili de hac el kitapları niteliğindedir. Bunlar arasında Morali Bahtî'nin "*Menâsik-i hac*"ı, Nâ'lî Mehmed Efendi'nin "*Manzûme der Menâsik-i Hacc*"ı, Abdurrahman Gubârî'nin "*Menâsiki'l-Hacc*"ı sayılabilir. *Menâzil-i hac*'lar ise hac güzergâhı üzerinde uğranılan menzillerdeki cami, veli türbeleri, han, gıda ve su durumu ile yolun durumunu tasvir eden metinlerdir.¹⁵ Sulhî, Bahrî ve Cûdî gibi şairler hac kervanının güzergâhını mesnevi ve kaside şeklinde kısaca tasvir ederken, Abdurrahman Hibrî, Kadrî ve Mehmed Edib gibi müellifler eserlerinde hac güzergâhı ve haccın ifası hakkında ayrıntılı bilgi verirler.¹⁶ Çalışma konusunu oluşturan risâleyi içerik bakımından hem *menâzil-i hac*, hem de *menâsik-i hac* metinlerinde yer alan bilgilere yer vermesi bakımından müstakbel hacılara yardım ve rehberlik etme gayesi taşıyan rehber nitelikli hac seyahatnâmeleri arasında değerlendirmek mümkündür.¹⁷ Risâlenin metin kısmında müellifin kendi kişisel gözlem ve tespitleri ile tasvirlerine de yer verilmiştir.

Eser, yazar ve devir ilişkisi açısından bu eserlerin bir kısmında, kaleme alındığı dönemde Osmanlı coğrafyası, uğranılan menzillerin topografik özellikleri, tarihi şahsiyetler ve tarihi olaylara ilişkin bilgileri de sunmaktadır. Çoğunlukla vakıf hayratları olarak hizmet sunan yapıların mimari özellikleri ile ziyaret esnasındaki mevcut durumları ve bazı durumlarda da banîlere ilişkin bilgilere de yer verilmiştir. Öte yandan, tezkirelerin, modern tarih ve ansiklopedilerin haklarında çok az bilgi verdiği bu önemli kaynakların mevcut çalışmalarda ya dilbilgisi bakımından incelenmiş ya da İslam fıkhı açısından hac ibadeti pratikleri bakımından incelendiği tespit edilmişti. Bu çalışmada, nesir şeklinde Hacı Ali Bey tarafından telif edilen *Tuhfetü'l-Huccâc* isimli eserin incelenmesi

- 13 Çalışmaya ilişkin detaylı bir inceleme XVIII. Türk Tarih Kongresi'nde sunulmuştur. Şerife Eroğlu Memiş, "Tarihi Bir vesika Olarak Hac Seyahatnâmeleri: Morali Bahtî'nin 'Menâsik-i Hacc' Manzumesi Örneği", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1-5- Ekim 2018.
- 14 Bkz. Melike Sankaya, "Hüseyin Vassâf'ın Hicaz Hatırası veya Bir Asır Öncesinin Hicaz Günlüğü", *Keşkül*, S. 10, İstanbul 2006, s. 62-66.
- 15 Detaylı bilgi için bkz. Rahmi Yaran, "Hac" maddesinin literatür alt maddesi, *DİA*, 1996, C.XIV, s. 410-413.
- 16 Değerlendirme için bkz. Menderes Coşkun, *Mensûr Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Haremeyn'i*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 50.
- 17 Hac Seyahatnâmelerinin türlerine ilişkin detaylı bir tasnif için bkz. Menderes Coşkun, "Osmanlı Edebiyatındaki Hac Seyahatnâmelerinin Tipleri," *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi* (12-15 Nisan 1999), 2001, s. 189-194.

suretiyle, daha önce H. 1053/M. 1643-44 tarihinde Moralı Bahtî tarafından telif edilen manzum eseri "*Menâsik-i hac*" adlı eseri üzerinden değerlendirmeye çalıştığımız tarihi bir kaynak olarak hac seyahatnamelerinin incelenmesine katkı sunulması da amaçlanmaktadır.¹⁸ Bu bağlamda öncelikle eserin müellifi kısaca tanıtılacaktır. İkinci bölümde, eserin konusu ve bölümleri, dil ve yazılış özellikleri ile yazılış gerekçesi ve içeriği incelenecektir. Üçüncü bölümde ise, benzer çalışmalarla karşılaştırılarak Hacı Ali Bey'in eserinin farklı olarak dönemine ve Müslüman Osmanlı toplumuna dair söyledikleri tahlil edilmeye çalışılacaktır.

1. Eserin Müellifi: Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey

Rûznâmçeci İbrahim Efendi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde kayıtlı 20 Zil-kade 1047/ 5 Nisan 1638 tarihli vakfiyesinde şöyle tanıtılmaktadır:

"*Dârü'l-Hilâfeti'l-âliyye Kostantiniyyeti'l-Mahmiyyede merhûm ve mağfurun leh Sultan Süleyman Han -tâbe serâhu- Mahallesi sakinlerinden olub bi'l-fiil atebe-i 'aliyye-i sultaniyye ve südde-i seniyye-i hakâniyyede rûznâme-i hümayûn hizmeti ile müteşerrif olan 'umdet-i erbâbi'l-devlet ve'l-ikbâl zübdet-i asnâbi sa'âdet-i ve'l-iclâl iftihâri'l-emâcid ve'l-a'yân makbûli's-sudûru ve'l-erkân menbâü'l-mekârimi ve'l-me'asir camii'l-mehâmidi ve'l-mefâhîr sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât tâlibi's-sadakât ve'l-meberrât zü'l-kadri'r-refi' vel-izzi'l-meni'el-mahfufu avatifi'l-Meliki'l-a'lâ İbrahim Efendi ibni'l-merhum Ferhad...*"

Bu bilgilerden İbrahim Efendi'nin, merhûm Ferhad'ın oğlu ve İstanbul'da "*Rûznâme-i Hümayûn*" kaleminin sorumlusu görevinde bulunan '*askerî*'¹⁹ zümreden *kalemiye*²⁰ sınıfı mensubu bir hayırsever olduğu anlaşılmaktadır. Eserin

18 Eroğlu Memiş, "Tarihi Bir Vesika Olarak".

19 Osmanlı toplum yapısını konu alan çalışmalarda Osmanlı toplumu iki büyük sınıfa ayrılmıştır. Bkz. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1969, s.89-94; Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki A'yân" ve "Eşrâf" Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, C III, 1982, s. 107. Genellikle yönetici seçkinler ya da yönetici sınıf ve bazen de vergi veren sıradan halktan (*re'âyâ*) ayrı olarak vergi toplayanlar şeklinde tanımlanan '*askerî*', padişah berati vasıtasıyla dinî veya idari güce sahip olan kişilerden, yani saraya ve orduya bağlı görevliler, memurlar ve ulemâdan oluşan hizmete dayalı bir soylu zümre idi. Gösterdikleri bağlılık ve yaptıkları hizmete karşılık sultan onlara maaş, toprak ve kaynaklar üzerinde belirli tekeller türünden ihsanda bulunurdu. Bkz. Halil İnalçık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Turkey and Japan* içinde, der. Roberl Ward ve Dankwart Rostow. Princeton University Press, Princeton 1964, s. 44. Ayrıca bkz. Abdul-Karim Rafeq, "Changes in the Relation Between the Ottoman Central Administration and the Syrian Provinces from the 16th-Century to the 18th-Century", *Studies in Eighteenth Century Islamic History* içinde, der. Thomas Naff ve Roger Owen, Southern Illinois University Press, Carbondale ve Edwardsville 1977, s. 22.

20 Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde '*askerî*' zümre arasında sınıflandırılan *kalemiye*; günümüzde devletin memurları/bürokratlarına karşılık gelmektedir. Kalemiyenin terfi edeceği en yüksek makamlar defter eminiği, reisü'l-küttablık, Rumeli defterdarlığı ve muhtelif derecelerdeki diğer defterdarlık ve nişanlıklar oluşturmuştur. Defterdarlar mali işlerin en büyük amiri, devlet hazinelerinin koruyucusu ve sorumlusu idi. Bahaeddin Yediyıldız, "Müessesese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 15, Ankara 1982, s. 23-53.

müellifi Hacı Ali Bey, Rûznâmçeci İbrahim Efendi'nin "kethüdâ"sı olarak kaydedilmiştir. "Kethüdâ" kelimesi Farsça'da "ev, köy; taht" anlamındaki ked ile "sahip ve mâlik, efendi" anlamına gelen hudâ kelimelerinden oluştuğu belirtilmektedir. Kethüdâ'nın Osmanlı Türkçesi'ne "kehaya, kaya" şekillerinde geçip halk ağzında kâhya biçiminde kullanıldığı yolundaki görüşe rağmen kâhya kelimesinin menşei henüz kesin olarak aydınlanmış değildir. Kâhya ve kethüda hemen daima eş anlamlı olarak kullanılmakla birlikte devlet hizmetlerini ifa eden kethüdanın daha eski olduğu, sivil kuruluşlardaki hizmetlilerin unvanı olan kâhyanın ise çok sonra Osmanlılar zamanında ortaya çıktığı veya en azından resmi devlet hizmeti olarak pek kullanılmadığı anlaşılmaktadır.²¹

"Kethüdâ" tabiri, Osmanlı devlet teşkilâtında 15. yüzyıldan itibaren "bazı devlet görevlilerinin işlerini yürüten yardımcı" anlamını da kazanmıştır. Devletin en üst kademesinde görev yapan sadrazamdan en alt seviyesindeki kadar mülkî ve askerî erkândan pek çok görevlinin kethüdâ unvanını taşıyan yardımcısı bulunmakta idi. Sivil hayatta da büyük konakların veya çiftliklerin işlerini yönetenler daha ziyâde kâhya unvanıyla anılırdı. Osmanlı devlet teşkilatındaki kethüdâlar arasında en önemlisi "sadâret kethüdâsı" idi. Mülkî erkân içerisinde sadâret kethüdâsından sonra beylerbeyi veya valilerin, bunların da altında sancak beylerinin de özel kethüdâları gelmekte idi. Merkezde ayrıca bazı vilâyet defterdarlarının, Rodos kadısının, Kırım hanlarının, Eflak ve Boğdan voyvodalarının kapı kethüdâları da olurdu. Taşra defterdarlarından bazılarının merkezdeki kapı kethüdâlarından başka görev yerlerinde "kethüdâ-yı defterdar" adlı bir yardımcısı daha olurdu.²² Kethüda ve kâhyalar maaş karşılığı çalışırlar, bunlara ayrıca *atıyye* verilirdi. Başarılı kethüdâlar hizmetlerine karşılık daha üst memurlara tayin edilir, kendilerine çeşitli nişanlar takılırdı.²³

Hakkında pek fazla malumata sahip olmadığımız müellif Hacı Ali Bey, Osmanlı bürokrasisi içerisinde önemli bir konuma sahip Rûznâmçeci İbrahim Efendi'nin kethüdâsı/yardımcısıdır. Bu da kendisinin de 'askerî zümre mensupları arasında "erbâb-ı tahrîr ve l-kalem" olarak da kaydedilen kalemiye sınıfından olduğuna işaret etmektedir. Bu görevi esnasında yerine getirdiği anlaşılan hac farızası akabinde kaleme aldığı eseri de göstermektedir ki; kısa, öz ve akıcı bir Türkçe ile kaleme aldığı eserde, hac güzergâhı üzerinde ziyaret ettiği mahallerdeki tarihi yapılar, olaylar, şahsiyetler ve çeşitli dini konularda bilgi sahibi de bir devlet görevlisidir. Öte yandan, Anadolu coğrafyasında bulunan menzillere ilişkin daha tafsilatlı bilgiler sunan Hacı Ali Bey'in, Şam-ı Şerif sonrası hac menzillerine ilişkin çok daha kısa bilgiler sunduğu görülmüştür. Özellikle bazı menzillerdeki yerleşik halkın özellikleri, kadın-erkek demografisi, evlerin

21 Mehmet Canatar, "Kethüda", *TDVİA*, C.25, İstanbul 2002, s. 332-334.

22 Bakhit, *a.g.e.*, s. 144-145.

23 Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth-Century Islamic History* içinde, der. Naff, T. ve Owen, R., Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1977, s. 45-50.

durumu, sayısı ve bazı sosyal meseleleri risâlesine taşıması ise eseri diğer hac seyahatnameleri arasında ayrı bir yere taşımaktadır.

2. *Tuhfetü'l-Huccâc* adlı Risâlenin Muhteva Özellikleri

Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey'in *Tuhfetü'l-Huccâc* adlı risâlesi rehber nitelikli seyahatnâmelerdendir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 113 numara ile kayıtlı bulunan en-Nakşibendî el-Muradî tarafından H. 1170 senesi başında (M. Eylül-Ekim 1756) telif edilen "*Nebzetü'l-Menâsik*" adlı yazma eserin sonuna ilave edilmiştir. El-Muradî'nin haccın farz ve sünnetleri ile edeb ve dualarını zikrettiği ve yine bir hac rehberi niteliği taşıyan *Nebzetü'l-Menâsik* ismini verdiği eserde, daha fazla sevap kazanmak amacıyla Medine ve Kudüs-i Şerîf de bulunan ibadetgâhlar da anlatılmıştır.²⁴ Aynı eserin 1055 numara ile kayıtlı bulunan basma nüshasında ise, çalışma konusunu oluşturan Hacı Ali Bey'in risâlesi yer almamıştır. Eserin bir nüshası da Süleymaniye Kütüphanesinde "*Menâzil ül Hacc ve Tuhfet ül Huccâc*" ismi ile kayıtlıdır.²⁵ Bu nüsha 19 yapraktan oluşan bir müellif nüshasıdır.²⁶

Çalışmada esas alınan ve el-Muradî'nin eseri ile birlikte istinsâh edilen risâlenin menziller arası mesafelere saat cinsinden yer verilen ve kısa bilgilerle tanıtılan kısmı yedi varak; metin kısmı ise 16 varak olmak üzere toplamda 23 varaktan oluşmaktadır. Müellifin son derece basit denebilecek bir üslup ve Osmanlı Türkçesi ile kaleme aldığı eserinde, İstanbul'dan Mekke'ye kadar hac yolu üzerindeki menziller, şehirler ve ziyâretgâhlar isimleri zikredilerek, bazı menziller ise örneğin Konya, Antâkiyye, Şam, Medine ve Mekke gibi daha detaylı bir şekilde tanıtılır. Risâlenin metin kısmında "*menâsik*" yani haccın farz, vacib ve sünnetlerine kısaca yer verdiği bölümle metin tamamlanır.

"*Nebzetü'l-Menâsik*" ile kıyaslandığında; "*Tuhfetü'l-Huccâc*" isimli bu risâlenin hem *menâzil* hem de *menâsik-i hac* bölümlerini içermesi nedeniyle, hac bakımından bütüncül bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Zira "*Nebzetü'l-Menâsik*" isimli eserde hac güzergâhına veya bu güzergâh üzerindeki menzillere ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan, farklı yüzyıllarda, farklı müelliflerce telif edilen bu iki çalışma tek bir yazma eserde istinsah edilmek suretiyle, tafsilatlı bir hac rehberi oluşturulmak istenmiş olmalıdır. Zira "*Nebzetü'l-Menâsik*" haccın farz, vacib, sünnetleri ile hac mahallerinde okunacak dualara detaylı bir şekilde yer vermişken, "*Tuhfetü'l-Huccâc*" ise büyük oranda hac menzilleri üzerinde durmuştur. Böylece hem haccın şartları, hacda yerine getirilmesi gereken vazifeler hem de hac güzergâhı üzerinde uğranılan menzillerdeki cami,

24 Şerife Eroğlu Memiş, "*Nebzetü'l-Menâsik*: en-Nakşibendî el-Muradî'nin Hac Rehberi'nde Kudüs Bahsi", *Dini Tarihi ve Edebi Açından Kudüs*, DBY Yay., İstanbul 2018, 169-199.

25 Hacı Ali Bey, *Menâzil ül Hacc ve Tuhfet ül Huccac*, Süleymaniye Kütüphanesi no. 386, 140b.

26 "Anadolu Hac Güzergâhı: Antalya Menzili" başlıklı çalışmasında Esra Doğan Turay müellifi Amasyalı bir divan kâtibi olarak tanıtmıştır. Bkz. Esra Doğan Turay, "Anadolu Hac Güzergâhı: Antakya Menzili", *Kadim Akademi SBD*, C. 1. S. 2, (2017), s. 114-15.

Görüş

Akademik
Bakış

275

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

veli türbeleri, han, gıda ve su durumu ile yolun durumu gibi teknik ve aynı zamanda duygusal tasvirler tek bir el yazmasında birleştirilmiştir.²⁷ Denilebilir ki, 113 numaralı yazma eseri okuyan ve Üsküdar'dan hacca gitmek üzere yola çıkan bir hacı adayı; hac yolu üzerindeki menzilleri, bu menzillerin isimlerini, birbirlerine olan mesafelerini, konak yerlerindeki su kaynaklarını, çarşı, pazar ve dükkânları, buralarda yetişen sebze ve meyveler ile yine buralarda bulunan han, hamam, cami ve medreselerin tarihlerini, buraların sosyal durumlarını, ekonomik kaynaklarını, ziyaretgâhlarını, hac mahallerini, haccın farz, vacip ve sünnetleri ile diğer detaylarına ilişkin bilgileri bütünüyle öğrenmiş olacaktır. Zira kendisine bu yazma eser ile tam bir hac rehberi sunulmuştur.

Hacı Ali Bey tarafından telif edilen ve çalışma konusunu oluşturan risâlenin ilk kısmında yer alan ve “*menâzil-i hac*” olarak adlandırabileceğimiz menziller arası mesafeleri saat olarak bildiren bölümde toplam 88 menzil kısaca tanıtılmışken, risâlenin devamında yer alan metin kısmında ilkinde göre daha tafsilatlı bir şekilde tanımlanan 33 menzil ve akabinde *menâsik* olarak adlandırılan ve haccın farz, sünnet ve diğer dini kurallarının anlatıldığı kısımlara yer verilmiştir.

İki konak arasındaki mesafelerin saat cinsinden ifade edildiği risâlenin baş kısmında Üsküdar'la Şam arasında 41 menzil, Şam ve Mekke arasında 47 menzil kayıtlıdır. İstanbul'dan Şam'a 297 saatte, Şam'dan Medine'ye 288 saatte gidilir. Medine-Mekke arasında da 278 saat süren yolculuk, toplamda 863 saate tekâbül etmekte idi.²⁸

Risâlenin yazımında belirli bir sıranın takip edildiği de görülür. Şöyle ki; öncelikle ziyaret edilen konağın bir köy mü, kasaba mı, şehir mi yoksa bir han, kale veya iskele mi olduğu bilgisine yer verilir. Örneğin, Kartal deniz kenarına yakın bir iskele olarak tanımlanmışken; Çini İznik bir güzel köy; Lefke bir güzel şehir; Payas Akdeniz sahilinde bir küçük kasaba; Maydik Kal'ası yalnız bir han, Tabut Korusu bir mamur kale olarak belirtilmiştir. Sonrasında menzilin belirgin topografik özellikleri sıralanır. Bu bilgiler arasında menzilin dağlık, taşlık, ova, tepe oluşuna yer verilmiştir. Örneğin, Ramazanoğlu Yaylası'nın başka bir yerle kıyaslanamayacak kadar sarp olduğu; Antâkiyye şehrinin yapılarının eski olduğu, yerleşiminin İstanbul'a benzediği, harap binalarının ise çok olduğu anlatılır. Daha detaylı anlatılan Şam menziline Kâsiyun Dağı altında bulunduğu ve zemininin düz, bağ bahçelerinin latif ve gayet büyük ve benzersiz bir şehir olduğu anlatılır. Cennetin Şam'ın altında ve üstünde olduğunun anlatıldığı rivâyet edilir. Asi Hurma (Tebük) menziline hububat (*zâhire*), hayvan yemi (*alef*), kuzu ve balının bulunduğu, suyunun da çok lezzetli olduğu kayıtlıdır. Sonraki menzil Haydar Kal'ası'nın yağının çok ve ucuz olduğuna, koyun ve kuzunun da bulunduğu dikkat çekilir.

27 Detaylı bilgi için bkz. Yaran, “Hac”, s.410-413.

28 Bkz. Ek 1.

Gazi

Sonrasında hacılar için son derece önem arz eden menzilin su kaynakları mutlak surette kaydedilmiştir. Menzillerin çoğunda su bulunmakla birlikte bazı menzillerde suyun bolluğu “ferâvân, vâfir, miyâh” gibi çeşitli şekillerde övülerek kaydedilmiştir. Humus'tan sonraki bazı menziller çoğunlukla suyun durumuna göre tanımlanmıştır. Örneğin, İki Kapulu, el-Mefrak, Katrane Kal'ası, Peygamber Eşmesi, Megayir, Pirinç Ovası, Bîkâr Nasuh Paşa, Kubûr-ı Şihedâ konakları suyun bulunmadığı menzillerdir. Bunlardan Nasuh Paşa menzilinde kuyu kazarak hacıların su çıkardıklarını ancak çıkarılan suyun tadının acı olduğu kaydedilmiştir. Bi'r-i Ganem ve Vâlîde Kuyusu menzillerinde de suyun kuyudan çıkarıldığı ancak acı olduğu belirtilmiştir.

Ayrıca konak yerlerindeki çarşı, pazar ve dükkânlar hakkında bilgi verip buralarda yetişen sebze ve meyveler yanında bazen de yöreye mahsus yiyeceğine ya da bazı özel üretilen malzemelere dikkat çekilmiştir. Örneğin, İznik menziline “Rûmun çîni” olarak adlandırıldığını bildirerek, gayet latif çini kâselerin ve fincanların yapıldığı yazılmıştır. Önünde derya gibi büyük bir gölünün olduğu ve pek iyi balıkların çıktığı da ilave edilmiştir. İznik'ten sonraki Lefke şehri menziline ekmeğinin başka bir yerle kıyas edilemeyeceği kaydedilmiştir. Adana menzili hurma, turunç ve limonun bolluğundan bahsedilir. Şam-ı Cennet Meşâm menziline çok sayıda çarşılar bulunduğu, hepsinin temiz ve pak olduğu üzerlerinin de örtülü olduğu kayıtlıdır. Meğâir ve Mekke-i Mükerrreme menzillerinde ise muğaylan ağacının çokluğu dikkate getirilmiştir. Ma'an Kal'ası menziline narın bolluğundan söz edilmiştir. Ulâ Kal'ası menziline de hurma ve limonun çokluğu dikkate getirilirken, Vâdi-i Fâtîma menzili yine hurma ve her şeyinin bolluğu ile övülmüştür.

Risâlenin metin kısmında hacı adaylarının mânen de hac hazırlığını temin maksadıyla, uğranılan menzillerdeki veli türbelerinin ve manevi büyüklerin ziyaret edileceği ziyaretgâhlar kaydedilmiştir. Metinde ziyâretgâh olarak on makamdan bahsedilir. Bunlardan ilki; Üsküdar'da bulunan Şeyhü'l-Meşâyih Mahmud Efendi'nin mübarek merkadidir. İkincisi ise, Seyyid Gazi adlı menzilde medfûn Seyyid Battal adı ile bilinen Cağfer Gazi'dir. Üçüncü ziyâretgâh Akşehir menziline medfûn latîfeleri dillere destan Nasreddin Hoca'nın mezarıdır. Dördüncü ziyâretgâh Konya menziline Mevlâna Hüdâvendigar hangâhıdır. Selçuklu sultanlarının “tahtgâh”ı olan Konya'da medfûn Selçuklu Sultanı Alaeeddin Keykûbad bin Keyhüsrev ile evliyâ-i kirâmdan çok sayıda zâtın medfun olduğu da ayrıca belirtilmiştir. Beşinci ziyâretgâh Antâkiyye konak yerinde medfûn Habîb-i Neccâr makamıdır. Yine sahâbe-i kirâmdan ve Hz. Perygamber'in “emînü'l-eimme” olarak nitelediği Ebû 'Ubeyde bin Cerrah'ın da merkadinin Antâkiyye menziline olduğu ve ziyaret etmekten gaflet olunmaması tavsiye edilmiştir. Altıncı ziyâretgâh menzili olarak Hama şehrinde asi nehri üzerinde Abdülkadir-i Geylânî Hazreti'nin rûhânî bir hangâhı bulunduğu ve bu mübarek makamın da bir ziyâretgâh olduğu belirtilmiştir. Yapılış tarihi belli olma-

Gazi

Akademik
Bakış

277

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

yan şehirde ashâb-ı kiramdan çok sayıda kişinin medfun olduğu ve başkaca ziyaretgâhlarının da çok olduğu kaydedilmiştir. Risâlenin metin kısmında yer verilen yedinci menzil Humus şehrinde bulunan ve ariflerin sultanı, âşıkların en büyüğü (*sultânü'l-ârifin ve kibârü'l-âşikin*) olarak tanıttığı Beyazıd-ı Bistâmî Hazretlerinin ziyâretgâhıdır. Humus şehrinde ayrıca Halid bin Velid'in merkadi ile kalesinde Hz. Osman'ın kendi eli ile kaleme aldığı mushaf-ı şerif bulunduğu ve bu iki mahalın de ziyaret edilmesi gerektiği kaydedilmiştir. Risâle metninde en uzun şekilde yer verilen Şâm konağında iki ziyaretgâh zikredilmiştir. İlki Şeyh Muhyiddin el-'Arabî'nin "*meşhed-i pûr envârı*," ikincisi ise şehrin kenarında olduğu belirtilen Şeyh Abbas ziyaretgâhıdır. Bunların yanı sıra Câmi-i Hz. Hûd ve Hz. Hızır makamları ile kırklar, yediler makamları bulunduğunu da kaydeder. Hz. Peygamber'in iki eşi ve Sitt ve Zeynep ile Hz. Ali'nin kızı Kuveyde'nin, sahâbeden Sa'd bin 'Ebâde-i Ensârî ve Bilâl-ı Habeşî gibi çok sayıda sahabe makamlarının *Şâm-ı cennet meşâm*'da olduğu da kayıtlıdır. Risâlede zikredilen son ziyaretgâh ise Bedir kasabasıdır. Bedir muharebesinin vuku bulduğu yer olan kasabayı "*şühedâ-yı Bedir, azîm ziyâretgâh*" olarak tanımlamıştır.

Menzillerde yer alan han, hamam, cami ve medreseler ve bunların bânileri ile zaman zaman da ziyaret esnasındaki mevcut durumlarından bahsedilmektedir. Örneğin, Geybûze (Gebze) menzilinde Sultan Selim ve Sultan'ın veziri Çoban Mustafa Paşa'nın medfûn olduğu Câmi-i Şerifin H. 930/M. 1523-1524 tarihinde yapıldığı kayıtlıdır. Hersek menzilinde bulunan Ahmed Paşa Camii-i Şerifi'nin zelzeleden harab olduğu kayıtlıdır. Hüsrev Paşa menzilinde ise gayri-Müslimlerden kalma bir kilise camii olduğu yazılmıştır. Akşehir menzilinde H. 586/M. 1190-1191 tarihinde inşa edilen kurşun örtülü Hasan Paşa Camii'nden, Sultan Selim Han'ın bir cami inşa ettiği Kara Pınar menzilinde ise üstü örtülü büyük de bir handan söz edilmektedir. Ulu camileri çok olan Adana menzilinde çok sayıda ulema ve talebe olduğu kayıtlıdır. Kurt Kulağı menzilin hisar içinde küçük bir köy olduğu ve hisarının da Sultan Mustafa tarafından tamir edildiği belirtilmiştir. Sultan Mehmed tarafından bina edilen dokuz göz köprüsü bulunan Misis menzilinde, çok sayıda hanlar vardır. Çok sayıda ulu camisi bulunan Antâkiyye menzilinde bir Müftü Camii'nin olduğu kayıtlıdır. Müreffeh bir kasaba olarak tanımlanan Şu'ûr'da ise Kirlizâde Mehmed Paşa'nın bir büyük hanı, hanın ortasında bir câmi-i şerifi, bir havzı ve bir de imareti olduğu belirtilmiştir. Gerek risâlenin giriş kısmına gerekse metin bölümünde oldukça detaylı bir şekilde tanıtılan *Şâm-ı cennet meşâm* konağında yer alan *Câmi-i Ümmiye* bir ulu cami olarak tasvir edilir. Keniflerinin tamamından su akan caminin içerisinde bulunan dört mihrapla dört mezhepten cemaatin beş vakit namaz kıldığına dikkat çekilir. Halkın tamamının Arap ve Şâfi' olduğu menzilin ulemasının da çokluğu dile getirilmiştir. İçinde musluk ve şadırvanı da bulunan Ümmiye Camii dört köşeli üç minareye de sahiptir. Üç şerefesi de bulunan caminin iki yüz yirmi beş ayak merdivenden oluştuğu da not edilmiştir. Yine aynı menzilde yer altında iki mahalle olduğu ve Sâlihiyye olarak

Göz

adlandırılan mahallelerden birinde 366 medrese bulunduğu ve tamamının da harab olduğu kaydedilmiştir. Şam'ın hamamlarını “*acayibâtıdır*” şeklinde tanımlayan müellif, şehirde bulunan Kara Mustafa Paşa Hamamı'nın oldukça meşhur olduğunu belirtmiştir.

Bazı menzillerde ziyaret edilen köyün ahali ve bazı sosyal ve ekonomik durumları da zaman zaman metne taşınmıştır. Örneğin Kefere Derbendi isimli menzilin bir gayri Müslim köyü olduğu, yollarının da harabe ve taşlık olduğu yazılmıştır. Katrane Kal'ası etrafında Arap taifesinin koyun, kuzu, arpa ve saman götürüp alış veriş yaptıkları kayıtlıdır. Ulukışla menzilinde ise yetmiş seksen ev bulunduğundan bahsedilmektedir. Payas menzilinde kâfir balyozlarının oturduğunu kaydetmiştir. Zambakya menzilin çiftçisinin, yem ve yemeklerinin bol olduğu kayıtlıdır. Benzer şekilde Hama şehrinin ahalesinin tamamının çiftçi olduğu; bir han olarak tanımlanan Maydık Kal'asının iki kalesi olduğu, içerisinde ise evlerin çok olduğu ve her şeyin bulunduğu anlatılmıştır. Başka bir han olan İki Kapulu menzilinde yüzden fazla Arab evinin bulunduğu; Şam'da Ümmiye Camisi yanında bulunan ve “karpuz kaldıran” olarak adlandırılan bir kahvehanenin önünde bir fıskiyesinin bulunduğu anlatılmıştır. Şam menzilinden sonra daha kısa bir şekilde tanımlanan konakların bir kısmının Arap köyü olduğu belirtilmekle yetinilmiştir. Örneğin Tarhana Hanı, Ma'ân Kal'ası, Sûfine, Savarce gibi menziller Arap köyü olarak tanımlanmıştır. Bu menzillerden Tarhana Hanı ile Ma'ân Kal'ası diğer menzillâmelerde de yer almasına rağmen, Sûfine ve Savarce menzillerine rastlanılamamıştır. Bu az bilinen menzillere muhtemelen su azlığı nedeniyle uğranmış olmalıdır. Zira menzillâmede malumat verilen husus bu iki menzilin su durumu ile ilgilidir. Şam menzili sonrasında bulunan menziller tanımlanırken 'Asi Hurma, Haydar Kal'ası, 'Ulâ Kal'ası, Cedîde Boğazi, Râbi'a Eşmesi, Güzelce Bölge gibi menziller de Arap evlerinin çokluğu ile tasvir edilmiştir. Metinde yer verilen birkaç kısa cümle sonrasında çoğunlukla “*şenlik yokdur*” ya da “*ğayrı şenlik yokdur*” şeklinde tanımlanan menzillerde başka bahsedecek bir özellik olmadığı belirtilmiştir.

Metinde ilginç bir şekilde, Bayat menzilindeki kadınların tamamının mahrem olduğu kayıtlıdır. Ma'ân Kalesi kadınlarının gayet “*hasene*” (güzel/iyi) oldukları belirtilmiştir.

Bazı tarihi bilgilere de yer verilen Risâle'nin Söğüd menzilinde Osmanlı neslinden Ertuğdı'nın burada medfûn olduğu kayıtlıdır. İsmîl isimli köy menzili ahalesinin ise “kapusuz” olarak adlandırılan eşkiyanın korkusundan firar ettikleri not edilmiştir. Kurt Kulağı isimli menzilde ise hırsızın çok olduğu uyarısında bulunulmuştur. Yine Asi Hurma²⁹ menzili ile Peygamber Eşmesi

29 *Tuhfetü'l-Huccâc*'da '*Âsi Hurma* olarak kaydedilen menzil, diğer bazı hac menzillâmelerinde *Asi Hurma*, bazılarında ise *Tebûk* olarak kaydedilmiştir. Bu durumun gerekçelerinden biri, konaklanılan menzilin zaman içerisinde farklı şekillerde adlandırılmış olması olabilir. Öte yandan, yukarıda da işaret edildiği üzere, müellifin Şam sonrası menziller hakkında sınırlı bilgisi-

Gazi

Akademik
Bakış

279

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

menzili arasında önceki yıllarda bazı hacıların yağma edildiği uyarısı da dile getirilmiştir.

Müellif Hacı Alı Bey'in hakkında en fazla malumat verdiği menzil ise Şam menzili, Osmanlı öncesinden itibaren farklı bölgelerden gelen hacıların uğrak yeri idi. Osmanlı döneminde de Anadolu'dan, Irak'tan, İran'dan ve Halep'ten gelen hacıların yanı sıra Orta Asya hacıların da bir toplanma merkezi konumundaydı. Şam'da bir araya gelen kalabalık hacı topluluğunun şehrin ticari ve ekonomik yapısında oldukça önemli etkileri de söz konusuydu.³⁰ İstanbul'dan gönderilen surre alayı burada merasimlerle karşılanarak diğer hacılarınla birleşirdi. *Mahmil-i şerif*³¹'in Şam'dan ayrılışı ve Şam'a dönüşü aynı şekilde merasimlerle olurdu. Şam'dan Medine'ye kadar olan bölgenin en önemli dinî, siyasî ve ticarî olayı surre ve hac kervanı idi.³²

Eserde, İstanbul'dan surre alayı ile birlikte hareket eden *mahmil-i şerif*'in kente ulaşması ve sonrasında kentin her köşesinde dolaştırılmasının yarattığı heyecan ve coşku canlı bir üslupla kaleme alınmıştır. Şam halkının geleneklerinden olduğu belirtilen ve Recep, Şaban ve Ramazan aylarında *sancak-ı şerifi* her cuma günü çıkararak Câmî-i Kebîr'e götürdükleri ve Cuma namazı sonrası bütün Müslümanların ve hacıların sancağı ziyaret ederek salât getirdikleri anlatılmıştır. Ramazan gecelerinde camiler kandillerle aydınlatılmış, şehir halkı sabahlara dek zikirler ve dualar yapmışlardır. *Mahmil-i Şerif*'i anlatmak için Şâm menzili altına ayrı bir başlık açan müellif, Şevval ayının sekizinci günü Şam hacıların Beytül-Haram için yola çıkmak için çeşitli kıymetli taşlar ile *mahmil-i şerifi* süsleyerek bütün Şam sokaklarında dolaştırıldığı, kent ahalesinin

nin olması bu durumun başka bir gerekçesi olarak açıklanabilir. Bu durumda müellifin Şam sonrası menzilleri muhtemelen kulaktan duyma aldığı notlara göre tuttuğu düşüncesi akla gelmektedir. Bu nedenle menzil adlarının okunmasında, ya da güzergâhın tespitinde yapılacak bir yanlışın önünü almak için çalışmanın sonunda hac güzergâhı üzerindeki menzilleri gösterir Mekke ve Medine'ye giden hac yolları haritası Ek 1'de sunulmuştur. Ancak, her hac mevsiminde zaman zaman farklı menzillerde konaklanması ya da iklim ya da coğrafi şartlar nedeniyle sayıca çok daha fazla menzilde konaklanması gibi nedenlerle bazı menzillerin bazı seyahatnamelerde içerilmediği de görülmüştür. Örneğin, *Tuhfetü'l-Huccâc*'da 88 menzilde konaklanılan hac yolculuğu, Mehmed Edib'de 76 menzil olarak kaydedilmiştir.

- 30 Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev: Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 21.
- 31 Mahmiller, İstanbul ve Mısır'dan yollanan surrelerin ayrılmaz unsurlarındandı. İstanbul'dan gönderilene mahmil-i hümâyün, Kahire'den gönderilene mahmil-i Mısırî denirdi. Dörtgen bir ahşap çerçeve üzerinde dört yüzlü bir piramit şeklinde olan mahmil, üzeri altın ve gümüşle bezenmiş yazılar, ipek püsküller, çeşitli nakışlar ve kıymetli taşlarla süslenmiş bir atlasla kaplanırdı. İstanbul'dan gönderilen mahmillerin erken örnekleri siyah, son asırlardaki örnekleri ise yeşil renk atlastandı. Ş. Tufan Buzpınar, "Surre", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2009, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2009, s. 567-569.
- 32 Surre alayı Şevval ayının on ikisiyle yirmisi arasında Şam'dan hareket eder, Zilkadenin sonundan önce Mekke'ye ulaşılması hedeflenirdi. Şam'dan Medine'ye gidiş ve dönüşte surre alayının muhafazasından *emîr-i hac* sorumlu idi. Haremeyn'de ise en önemli sorumluluk Mekke emîrinin idi. Buzpınar, a.g.m.

Gazi

de dükkânlarla, manzaralara ve yol kenarlarına çıkarak temâşa ettiklerini kaydeder. Salavat ve tekbir seslerinin dünyayı ses ve seda ile doldurduğu, halkın kimisinin ilahiler söylediği, kimisinin şiirler okuduğu, kimisinin gül gibi bahtiyar, kimisinin de bülbül gibi mutluluktan figan ettiği anlatılır. Bülbülün ağladığı, gülün güldüğu, herkesin seyreylediği bir garip gürültü, farklı bir endişenin meydana geldiğinden bahseder. Bu manzarayı seyredenlerin ise şaşkınlıktan hayran oldukları tasvir edilir. Bu canlı tasvir sonrasında ise hacıların yol ihtiyaçlarını tedarik ederek, yüklerini bağladıkları anlatılır.

Devamında hac organizasyonunda görev alan görevlilerden kısaca bahsedilir. Emîr-i Hacc Şevval ayının 17'sinde veya 18'inde Şam'dan kalkarak, bir büyük alay oluşturur. Beylerbeyi, kadı ve kul taifesinin gelenek olduğu üzere yola çıkarak *taşra-i kadem* olarak adlandırılan mahalde mahmil-i şerîf'i emîr-i hacc'a teslim eder. Bu teslim sicile kaydedilerek, hüccet de verilir. O gece Emîr-i hacc orada konaklarken, beylerbeyi ve diğer askerlerin şehre döndüğu belirtilir. Müzeyrib menzili anlatısı ile devam eden risâlede, Emîr-i Hac, Şam'dan Müzeyrib Kalesine gelir ve Şevval'in sonuna kadar bu kalede konaklardı. Bütün hacılar da bu menzilde toplanır ve Şevval ayını burada geçirecek, sonrasında Zilkade ayında göçerlerdi.

Şam menzilinde toplanan hacı adayları ile yerel halkın coşku ve heyecanı kısmen detaylı bir şekilde anlatıldıktan sonra risâlenin metin kısmında hac güzergâhı üzerindeki menzillerde hac ibadeti ile ilgili yapılması gerekenler sıralanır. Örneğin Ulâ Kuyusu isimli menzilde Şâfi' hacıların ihrama girdikleri, diğer hacıların ise Rabi'a Eşmesi'nde ihrama girdikleri not edilir. Risâlenin metin kısmında ise Ulâ kuyuları ilk ihram giyilen yer olarak tasvir edilir. Râbiğ olarak adlandırılan menzilde ise Mısır hacıların ihram giyerdi. Medine'den gelenler için de burada ihram giymek caizdir. Mekke, Mina, Müzdelife, Akabât, Cemerât gibi menzil anlatılarında hac pratiklerinden bahsedilir. Sonrasında haccın farz, vâcib, sünnet ve müstehablarının sıralandığı *menâsik* kısmına yer verilir ki, menzillere göre çok daha kısa ve öz bilgiler mevcuttur. İhrâm bezinin Hama, Şam, Medine gibi menzillerde çokça mevcut olduğu ve temin edilebileceği bilgisi paylaşılır ve ihrâmın nasıl giyileceği tarif edilir. Haccın çeşitleri ile okunacak dualar da tarif edildikten sonra risâlenin metin kısmı sonlandırılır.

3. Eserin Değerlendirilmesi ve Diğer Bazı Hac Rehberleri ile Karşılaştırılması

Osmanlı Devleti'nde Yıldırım Beyazıt ile başlayan ve Mısır ve Suriye fethi sonrasında *hâdimü'l-haremeyn* unvanını alan Yavuz Sultan Selim han ile devam eden Haremeyn-i Şerife'nin yani Mekke ve Medine'ye hürmet edilerek, ihşanlarda bulunulması geleneği çerçevesinde hac ibadetinin güven ve rahatlıkla yerine getirilmesi için iyi teşkilatlanmış bir hac kervanı organize edilmekteydi. Osmanlı memleketlerinden her yıl farklı güzergâhları izleyerek yedi önemli hac

Gazi

Akademik
Bakış

281

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

kervanı Haremeyn'e ulaşmakta idi. Bunlar: Şam, Kahire, Aden, Amman, Lahsa, Basra ve Bağdat yolları idi.³³ Bu makalede araştırma konusu olarak ele alınan hac güzergâhı, Anadolu, Rumeli ve Kafkaslardan gelerek İstanbul'da toplanan hacıların Üsküdar'dan Şam'a ve Şam'da diğer yerlerden gelen hacı adayları ile birleşip, hac farızasını yerine getirmek üzere *emirü'l-hacc* yönetiminde Medine ve Mekke'ye hareket eden Şam hac kervanının izlediği yoldur.³⁴ Benzer şekilde, Osmanlı sultanlarının Haremeyn'e yaptıkları hizmet ve gösterilen ehemmiyetin bir diğer göstergesi olarak her yıl hac mevsiminde Haremeyn'e gönderilen para ve hediyeleri taşıyan ve İstanbul'dan Hicaz'a gönderilmesi bir gelenek olan surre alayları da bu karayolunu kullanmıştır.³⁵

Hac kervanı İstanbul'dan Surre Emîni'nin idaresinde yola çıkardı. Surre Emîni sefer ihtiyaçlarını tamamladıktan sonra Padişahın izniyle Üsküdar'dan hareket edebilirdi.³⁶ Kervan, İstanbul'dan yola çıktıktan sonra katılımlarla kalabalıklaşarak Şam'a ulaşır, eyaletin paşası olan *Emirü'l-Hac*'ın idaresine girerdi.³⁷ Ramazan ayının ikinci haftasında Şam'a ulaşan hacılar kırk gün kadar burada kaldıktan sonra Şevval ayının 15'inden sonra Hicaz'a hareket ederlerdi.³⁸ Kervanın hızını Arafat'taki vakfeye göre programlayan *Emîrü'l-Hac*, menzillerdeki konaklama sürelerini ve kervanının hızını belirlemekte idi.³⁹

Burada kısaca bahsedilen ve Osmanlı yönetimi boyunca devam ettirilen hac organizasyonunun; sürecin başından itibaren planlanan, yolculuğun güven ve huzur içerisinde ilerlemesi için her türlü tedbirin alındığı, çok sayıda görevli ile beraber hacı adaylarının kabileler halinde yola çıkış gayelerine ulaşmalarını temin için muazzam bir sistemin kurulmuş olduğu açıktır. Hac seyahatnameleeri Osmanlı devletini ve toplumunu yakından ilgilendiren bu hac kervanlarının yolculuklarının çeşitli açılardan konu edildiği çalışmalardır. Çalışma konusunu oluşturan ve bu işleyişi mesafeler, şehirler, menziller, ziyaretgâhlar, tarihi şahsiyetler, tarihi olaylar ve kişisel tecrübeler ile birleştirerek hem bir *menâzil* hem de *menâsik-i hac* olarak sunan risâle hac organizasyonun canlı bir şahidi olarak bu tecrübeyi aktarmaktadır. Müellifin, askerî zümreden kalemiye sınıfına mensup oluşu risâlenin içeriğini zenginleştirmiştir.

Tuhfetü'l-Huccâc isimli eser benzer çalışmalardan müellifin çağdaşı Abdurrahman Hibri tarafından 1041/1632 yılında tarafından telif edilen "*Menâsik-i*

33 Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 129.

34 Faroqi, *a.g.e.*, s. 38.

35 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mukerreme Emirleri*, II. Baskı, Ankara 1984, s. 40-42.

36 Atalar, *a.g.e.*, s. 132.

37 Faroqi, *a.g.e.*, s. 155.

38 Coşkun, "Osmanlı Hac Seyahatnâmelerinde Hac Yolculuğu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, Ankara 2000, s. 507.

39 Aytekin Yılmaz, *Edirne-Mekke Hac Yolu, 1600-1800*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İstanbul 2001 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 20.

mesâlik” adlı eser ile karşılaştırıldığında bazı farklılıklar dikkati çekmektedir. IV. Mehmed devri âlimlerinden olan Hibrî hacdan dönüşünde Edirne medresele-
rinde müderrislik yapmıştır. Osmanlı tarihini de iyi bilen Hibrî *Menâsik-i mesâlik*
adlı eserinde hacca gidiş ve dönüşte yollar ve uğranılan yerler hakkında geniş
bilgi verilmekte ve hâc menâsiki bütün detayları ile anlatılmaktadır. İlmi bir üs-
lupla kaleme alınan eser 10 bâb ve bir Tetimme ile düzenlenmiştir. Bâblardan
ilk ikisi menzillere ayrılmışken, üçüncü bölümde İstanbul, Anadolu ve Hicaz’da
meydana gelen olaylara yer verilmiştir. Dördüncü ve beşinci bölümlerde Beyt-i
Mükerreme ve Mescid-i Haram’ı yeniden yaptıranlar ve tamir ettirenlerden
bahsedilmiştir. Altıncı bölümde Beyt-i Şerîf’de okunacak dualar, yedinci bö-
lümde Mescid-i Nebevî’yi tamir ve yeniden inşa ettirenler kaydedilmiş, sekiz-
zinci bölümde haccın nasıl yapılacağı anlatıldıktan sonra, dokuzuncu bölümde
hac sırasında okunacak dualar ve sureler, onuncu bölümde de peygamberin
kabri ziyareti detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Tetimme kısmında ise Hicaz’da
iken yazdığı bir manzumeye yer verilmiştir.⁴⁰ Coşkun’un rehber nitelikli hac se-
yahatnameleri arasında tasnif ettiği Hibrî’nin çalışmasında *Tuhfetü'l-Huccâc*’a
nispetle oldukça tafsilatlı tasvirlerle yer vermiştir. Ancak eserin menzilleri içe-
ren ilk iki bâbı 20 varaktır. Bu kısım çalışmanın sonunda Tablo halinde yer ve-
rilen *Tuhfetü'l-Huccâc*’ın ilk kısmında 7, metin kısmında ise yaklaşık 12 varaktır.
Hibrî’nin eserinde yer alan diğer sekiz bâb ve tetimme kısımları ise *Tuhfetü'l-
Huccâc* ile kıyaslanamayacak kadar uzun ve detaylıdır. Mescidlere yapılan tami-
ratlar, ziyaret edilen makamlarda okunan dualar, sureler *Tuhfetü'l-Huccâc*’da yer
almayan başlıca unsurlardır.

Hacı Ali Bey tarafından telif edilen eserin *menâzil-i hac* kısmı bir başka
çağdaş Kadrî tarafından 1056/1646-47 yılında telif edilen “*Menâzilü't-Tarîk ilâ
beytillâhi'l- atîk*” adlı hac seyahatnamesi türündeki eserle karşılaştırıldığında ise
bu iki çalışmanın çoğunlukla benzerlikler arz ettiği görülmektedir. Her iki eser
de mensur şekilde kaleme alınmıştır. Kadrî’de de hac yolculuğu detaylı bir şe-
kilde anlatılmış ve Şam hac kervanı hakkında özgün bilgilere yer verilmiştir.
Kudüs ve el-Halil’in de menziller arasında yer verildiği eserde Üsküdar-Şam
arası 39; Şam-Mekke 37; Şam-Kudüs arası 9 menzil kaydedilmiştir. *Tuhfetü'l-
Huccâc*’da ise Üsküdar-Şam arası 41; Şam-Mekke arası 47 menzil kaydedilmiştir.
Şam’dan Kudüs ya da Halilürrahman’a gidişe ilişkin herhangi bir bilgi verilme-
miştir. İçerik açısından karşılaştırıldığında ise çoğunlukla benzer tanımlamala-
ra yer verildiği görülmüştür.⁴¹

Sonraki yüzyıla ait menzîlnâmelerden örneğin Mehmed Edib tarafından
1193/1779 yılında telif edilen “*Nehcetü'l-Menâzil*” isimli eserde de hac yolculuğu

40 Esere ilişkin detaylı bilgi ve eserin transkripsiyonu için bkz. Sevim İlgürel, “Abdurrahman Hibrî’nin Menâsik-i Mesâliki,” *IUEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1975, s. 111-128.

41 Detaylı bir inceleme için bkz. Menderes Coşkun, “Stations of the Pilgrimage Route From Istanbul to Mecca via Damascus on the Basis of the *Menâzilü't-Tarîk ilâ Beytillâhi'l-Atîk* by Kadrî (17th century)”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, İstanbul 2001.

Görüş

Akademik
Bakış

283

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

ve yolculuk esnasında uğranılan menziller ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmektedir. Hem *menâzil* hem de *menâsik-i hac* olması bakımından *Tuhfetü'l-Huccâc* ile benzerlik arz etmektedir. 128 varak ve 256 sayfadan oluşan ve çok daha tafsilatlı bir şekilde kaleme alınan eserde öncelikle haccın tanımı yapılarak, farz, vâcib, sünnet ve müstehablarını içeren menâsik kısmına yer verilmiştir. Menâzil kısmında ise zaman zaman konaklanan menzil ile ilgili beyitlere de yer verilmiştir. *Tuhfetü'l-Huccâc* ile karşılaştırıldığında, Şam sonrası kaydedilen konak yerlerinin zaman zaman değiştiği veya yeni konak isimlerinin yazıldığı görülmüştür. Üsküdar'la Şam arasında 37 menzil, Şam ve Mekke arasında 39 menzil olmak üzere toplam 76 menzil anlatılmıştır.⁴² *Tuhfetü'l-Huccâc*'da ise 88 menzil kaydedilmişti.

Yine el-Hac İbrahim Efendi tarafından Safer 1191/Mart-Nisan 1777 tarihinde telif edilen "*Menâzilü'l-Hâcc ve Mesâfetü Fecc li's-secc min gayri lecc*" adlı eser ile kıyaslandığında ise her iki eserin de kaleme alınış gayesi, üslubu, içerikleri bakımından benzerlikler arz ettiği görülmektedir.⁴³ Şâm-ı Şerif menzili sonrasında konaklanan bazı menzillerin değiştiği anlaşılmaktadır. Örneğin, *Tuhfetü'l-Huccâc*'da *Zendible* olarak kaydedilen menzil, eserden yaklaşık bir yüzyıldan fazla bir zaman sonra kaleme alınan el-Hac İbrahim Efendi'nin menzilnamesinde "*Sahrâ-yı Düveyk*" olarak kaydedilmiştir. Menzil anlatıları dikkate alındığında ise, *Zendible*'nin Harvan Ovası olarak anıldığı, çiftinin çok ve düzlük olduğu, akarsuyunun da bulunduğu kaydedilmiştir. "Şenlik yok" ifadesi ile de başkaca anlatıya konu bir özelliğinin bulunmadığı vurgulanmıştır. el-Hac İbrahim Efendi menzilnamesinde anlatılan Sahrâ-yı Düveyk menziline ise büyük bir sahrâ olduğu, yolunun taşlık olduğu, yolda iki de köprüünün bulunduğu belirtilmiştir. Merhûm Abdullah Paşa tarafından kaldırım yaptırılan menzil, Şeyh Muhammed ed-Düveykî'nin mensup olduğu yer olarak da not edilmiştir. Her iki menzilnamede de önceki menzil Tarhana Hanı, sonraki konaklama yeri Müzeyrib menzili olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla denilebilir ki, 1647-48 yılında hacılar *Zendible* isimli menzilde konaklarken, 1777 tarihinde Sahrâ-yı Düveyk isimli farklı bir menzilde konaklamışlardır. Konaklanan menzil değişikliğinin pek çok gerekçesi olabilir. Metinde konuya ilişkin herhangi bir bilgi bulunmama ile birlikte, su kaynakları ya da topografyanın bu değişikliğin en muhtemel gerekçeleri olabileceği değerlendirilebilir. Benzer şekilde, bir menzilhâmede *Ey Tatraka* olarak tanımlanan bir diğer menzil, diğer menzilhâmede *'Ayn-ı Zerkâ*; Belkâ Ovası, Berûz/Balat; Mefreka, Sahrâ-yı Mina şeklinde farklı konaklar olarak tanımlanmıştır. Bu örnekler de hacıların konakladığı menzillerin yüzyıllar içerisinde çeşitli gerekçelerle değişmiş olabileceğini göstermektedir. İkinci bir konu ise çalışma konusunu oluşturan menzilhâmede olmayan bazı menzillerin, iki konak yeri arasına eklenmiş olmasıdır. Örneğin, Müzeyrib menzi-

42 Mehmed Edib, *Nehcetü'l-Menâsik*.

43 Merve Çakır, "Hac Menzilleri ve el-Hac İbrahim Efendi'nin Menâzilnamesi", *Surre-i Hümayûn*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yay., İstanbul 2008, s. 79-87.

linden sonra 12 saatlik mesafede Mafreka menziline yer verilen Hacı Ali Bey menzîlnâmesinden ayrı olarak, İbrahim Efendi menzîlnâmesinde Müzeyrib menzîlinden sonra 5 saat mesafedeki *Sahrâ-yı Mina* ve ondan 7 saat mesafedeki *Mefrak* menzili iki ayrı menzil olarak kaydedilmiştir. Bu durumun da iki gerekçesi olabilir. Bunlardan ilki her iki menzil arası mesafenin 12 saat olması nedeniyle belki hava belki su imkanları veya belki de bölgenin coğrafi şartları itibariyle arada bir başka menzilde daha konaklatılarak yola devam edilmiş olabilir. İkinci olarak da müellifin bu menzili hatırlamaması veya not etmemesi de yine ihtimal dahilindedir. Bu örnek de bazı hac yıllarında başta hava koşulları olmak üzere çeşitli şartlar doğrultusunda konaklanan menzil sayısının artmış olabileceğini akla getirmektedir. Başka bir örnekte, *Bi'ri Ğanem* menzîlinden sonra 20 saat uzaklıktaki Vâlîde Kuyusunda konaklanırken, ikinci menzîlnâmede *Bi'ri Ğanem*'den 18 saat sonra *Sahrâ-yı Matarân*'da, sonrasında da 2 saat mesafedeki *Bi'ri Cedid*'de konaklanmıştır. Bu örnek de menziller arası çok uzak mesafeler olduğunda zaruri istirahat ihtiyacından da konaklanmış olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.

Son olarak, eserin *menâsik-i hac* kısmı aynı nüsha içerisinde istinsah edildiği Rumeli Kazaskeri olan Damadzade Mehmed Murad Efendi tarafından telif edilen *menâsik-i hac* adlı eser ile karşılaştırıldığında ise; öncelikle *Tuhfetü'l-Huccâc*'ın *menâsik-i hac* kısmı 5 varak iken, Mehmed Murad Efendi tarafından telif edilen *menâsik-i hac* adlı eserin Mekke ve Medine'ye ayrılmış kısımları toplam 48 varaktır. Eserinde, en-Nakşibendî el-Murâdî olarak zikredilen Mehmed Murad Efendi de Hacı Ali Bey gibi Osmanlı yönetici sınıfına mensuptur. Tarihî ve coğrafi bilgilerle bezeyip kısmen ilmî bir perspektiften bir hac anlatısı kaleme almışsa da el-Murâdî, duyduğu şaşkırtıcı hurafeleri de eserine kaydetmeyi ihmal etmemiştir. Hacı Ali Bey'den farklı olarak nakşibendiliğe intisâb eden el-Murâdî, eserinde yer alan ayet, hadis veya tarihi olaylara ilişkin farklı rivayetleri çeşitli eserleri kaynak göstererek Arapça der-kenarlar şeklinde metnine taşımıştır. Daha fazla sevap kazanmak amacıyla kaleme aldığını belirttiği eserinde, ziyaret edilen makamlarda okunacak dualara da çokça yer vermiştir. Mekke ve Medine'nin yanı sıra Kudüs ve el-Halil kentlerine de seyahat eden el-Murâdî'nin Kudüs'de Mescid-i Aksa ve etrafındaki ziyaret yerleri ile ilgili izlenimleri eserin en canlı ve ayrıntılı bölümlerinden birini oluşturmuştur.⁴⁴

Netice itibariyle Hicaz'ın 1517'de Osmanlıların eline geçmesinden itibaren dört asır boyunca Osmanlı Devleti tarafından büyük bir itinayla düzenlenen hac kervanlarının yolculuklarını ve hac ibadetinin usulüne uygun biçimde yerine getirilmesini konu edinen hac seyahatnameleri kendi içlerinde de bazı benzerlikler ve farklılıklar arz etmektedir. Hac güzergâhının ve hacıların konaklatıldığı menziller ile hac ibadetinin usullerinin yüzyıllar boyunca pek de değişmemesi bu benzerliklerin gerekçesi olarak değerlendirilebileceken; müellifin

44 Eroğlu Memiş, "Nebzetü'l-Menâsik".

gazi

Akademik
Bakış

285

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

eğitim seviyesi, intisap ettiği sufi tekkesi, eserin kaleme alınış gayesi ve usulü gibi pek çok faktör de seyahatnameler arasındaki farklılıkları izah etmektedir.

Sonuç

Osmanlı Devleti Hicaz bölgesinin fethinden sonra bir yandan hac ibadetinin güvenli bir şekilde yerine getirilmesini sağlamak için hac yollarına ve hac adaylarına yönelik hizmetlere büyük önem vermiş, diğer yandan da Haremeyn-i Şerifeyn'e ve ahalisine olan saygı ve muhabbetinin ifadesi olarak her yıl hac mevsiminde surre alayları düzenlemiştir. Hac kervanı ile beraber hareket eden surre alayları ve hac yolculuğu pek çok çalışmaya konu olmuştur. Bunlardan, hac yolculuklarının çeşitli amaç, bakış açısı ve ifadelerle anlatıldığı eserler olarak hac seyahatnameleri, farklı bir iletişim aracı olarak nesiller boyu hac menzillerinin ve pratiklerinin sonraki nesillere aktarımına vesile olmuştur. Kültürel dolaşıma yazılı metinler olarak katkıda bulunan hac seyahatnamelerinde, hac yolculuğu boyunca gidilen menzillerin tanıtılması, halkın durumu ve konak yerlerinin güvenliği gibi sistematik bilgilerin yanı sıra hac yolculuğu boyunca ziyaret edilen yerler ve hac ibadeti esnasında yaşanan coşkun dini duygular ve derin manevi hazlar da betimlenmiştir.

Bu tür seyahatnameler arasında yer alan ve 17. yüzyılda Rûznameci Kethüdâsı Hacı Ali Bey tarafından telif edilen *Tuhfetü'l-Huccâc* isimli eser hac rehberi niteliğinde kaleme alınmıştır. Hac kervanının güzergâhı (*menâzil*) ve hac ibadetinin usulüne uygun biçimde yerine getirilmesi (*menâsik*) konusunda bilgiler sunan risâlede, kaleme alındığı dönemde Osmanlı coğrafyası, uğranılan menzillerin topografik özellikleri ile tarihi şahsiyetler ve tarihi olaylara ilişkin bilgilere de yer verilmiştir. Çoğunlukla vakıf hayratları olarak hizmet sunan yapıların mimari özellikleri ile ziyaret esnasındaki mevcut durumları ve bazı durumlarda da banîlere ilişkin kaydedilen bilgiler rehber niteliğinde de olsa hac seyahatnamelerini önemli tarihi belgeler arasında değerlendirmek mümkündür.

Gazi

Ekler

Ek 1: Tuhfetü 1-Huccâc 'da Hac Menzilleri

Varak No	Menzilin Adı	Mesafe	Menzil Anlatısı
71a	Kartal	4	<i>Sâhil-i Bahra garîb iskeledir.</i>
	Geybûze	5	<i>Sâhil-i bahrden bir mikdar içeru bir dağ tepesindedir. Sultan Selim ve Sultan'ın veziri Çoban Mustafa Paşa Hazretleri anda medfândur ve Câmî-i Şerîfin tarihi 930.</i>
	Dîl	2	<i>Geçid yeridir. Kayıklar ile geçilir. Pek muhib yerdir.</i>
	Hersek	3	<i>Bunda Ahmed Paşa Câmî-i Şerîfi zelzeleden harâb olmuşdur.</i>
	Kefere Derbendi	6	<i>Bir kâfir köyüdür. Yolları ziyâde harab ve taşlıktır.</i>
	Çini İznik	5	<i>Bir güzel karyedir. Suları latîf ve bir büyük kal'ası vardır. Harab olmuşdur ve meyvesi çokdur. Eşrefzâde anda medfândur ve bir çini minâresi vardır.</i>
	Lefke	6	<i>Bir güzel şehirdir. Ekmeği bir diyâra kıyâs değildir.</i>
	Vezirhânı	4	<i>Yolları âsân ve suları latîfidir.</i>
71b	Söğüd	8	<i>Yollarının iki saad mikdarı ğâyet sarbdır ki vasfı kâbil değil ve nesl-i Osmancıktan Ertuğdı onda medfândur.</i>
	Eskişehir	9	-
	Seyyid Gazi	8	<i>Kulak içindedir ve Seyyid Battal Gazi ve Sultan Alaaddin vâlidesi ve çoban ve iki bin şühedâdan ve Kayser-i Rûmun kızı Battal Gazi yanında ve nice şühedâ medfûnlardır. Azîmü ş-şân şefâ atlerine müyesser eyleye. Âmin.</i>
	Hüsrev Paşa	8	<i>Yolları âsân ve düzdür ve îcâbında bir kâfirden kalma kilise cami vardır.</i>
	Bayat	5	<i>Bağı, bağçesi yokdur. Avretler cümlesi mahremdir.</i>
	Bolvadin	7	<i>Bağı, bağçesi çokdur. Suları ferâvândır. Ğâyet bolluk şehridir. İshaklı tarafında bir köprüsü vardır. İki saat mikdarı uzunluğu vardır.</i>
	İshaklı	6	<i>Bağı bağçesi ğâyet çokdur. Suları ferâvândır. İçinde Ahmed Zemci Hazretleri medfândur.</i>

Gazi

72a	Akşehir	5	<i>Suları ferâvân ve zahresi bol, bağı bağçesi çokdur. Nasreddin Efendi -rahimallahü 'aleyhi- anda medfündür. Tarihi sene 586 ve bir kurşun örtülü Hasan Paşa Camii vardır.</i>
	İlğın	9	<i>Dört yanı gök kanare ve kenarında bir Kadre Hamamı vardır bir ma'mûr vilâyetdir.</i>
	Lâdik	9	<i>Bir viranelik yerdir. Ve lâkin suyu eyüdüdür.</i>
	Konya	9	<i>Yeri güzel ve suları latif ve gayet bolluk ve 'ulemâsı çokdur. Monla Hünkâr ve Sultan 'Alaeddin anda medfündür.</i>
	İsmil	12	<i>Bir karyedir. Kapusuz havfından cümle ahalişi firâr itmişdir ve suları ğâyet acıdır.</i>
	Kara Pınar	9	<i>Bir güzel şehirdir. Suları latif ve bir câmi-i şerif Sultan Selim anda binâ itmişdir. İki minâreli târihi 'innehû le-mescidun üssise bunyânühû 'ale't-takvâ ve kurşun örtülü bir büyük hanı vardır.</i>
	Elegri	12	<i>Bir güzel şehirdir. İçinde suları ferâvân bağı bağçesi keşir ğâyet bolluktur.</i>
	Ulukışla	9	<i>Gayet büyük hanı vardır ve yolları düzdür. Yetmiş seksen evli bir karyedir.</i>
72b	Çifte Hân	6	<i>Dört sâ'ad mikdarı düz ve iki sâ'ad mikdarı dağdır ki nerdubân gibi çıkılır ve inilir.</i>
	Ramazanoğlu Yaylası	9	<i>Yolları ğâyet gücdür ve ziyâde sarpdır ki bir şey'e kıyas değildir.</i>
	Çâkır Hânı	9	<i>Düzlük yerdedir. Yanında ulu ırmak akar. Ba'zı mahalde geçid virmez iki handır. Çayırı bir senelik bu kadar etraf köylerden her şey i gelür.</i>
	Adana	8	<i>Bir mu'azzam şehirdir. Çâyet düzlük ve penbe çokdur ve içinde ırmak akar. Ulu câmi i şerifleri çokdur. 'Ulemâ ve talebesi çokdur ve meyvesi çokdur ve Seyhan Suyu kenarından akar. İki kapulu ğâyet büyük köprüsü vardır ve kal'ası dahî vardır. Oturakdır.</i>
	Misis	6	<i>Misis ile Kurt Kulağı arasında da çakra da vardır. Gâyet muhavvedir. Bir eyü köydür. Yolları düzdür ve içinden Ceyhun suyu akar. Cennet ırmaklarından deyû rivâyet var. Dokuz göz köprüsü var. Sultan Mehmed binâ itmişdir ve hanları vardır ve iki sâ'ad yerde Şah Mârân Kal'ası vardır</i>
	Kurt Kulağı	9	<i>Hisar içinde küçük köydür. İçinde havzı vardır. Hisarını Sultan Mustafa ta'mir itmişdir. Ve bir câmi '-i şerifi vardır. Gayet hürsü çokdur.</i>
	Payas	9	<i>Akdeniz sahilinde bir küçük kasabadır. İbrahim Hanzâde bir câmi-i şerif ve bir büyük hanı vardır. İçinde şadırvanı vardır. İskeledir ve kal'ası vardır ve Payas ile Belân arasında İskenderundurlar bir iskele vardır. Kâfir balyozları otururlar. Antâkiye iskesesidir.</i>

Gazi

XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri:
Rûznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey'in Tuhfetü'l-Huccâc Risâlesi Örneği

73a	Belen	7	<i>Bir yüksek dağa muttasıl kasabadır ve bir miktar çarşısı vardır. İçi gayet sarıdır. Akarsuları çokdur. Yolları dahi sarıdır. Antâkiyye cânibine üç sa'ad mikdârı yokuş aşığı inilir. Bâkî düzlükdür. Arada Karamûd Hânı vardır.</i>
	'Antâkiyye	9	<i>Yolları düz ve şehirdir. Bir büyük kal'ası vardır. İblis aleyhillağne ta lîmi ile yapılub tağları yarmışdır. Kal'a içinde hâlî yeri çokdur. Kavm-i İsâ aleyhisselamdan Habîb-i Neccâr ve Şem'un Hazretleri anda şehîden medfûnlardır. Merkad-ı şerifleri on iki ayak neredubanla inilir. Ziyâretgâhıdır. Hızır aleyhisselam Hazret-i Musa aleyhisselam ile doğrultduğu divar andadır. Ol divarın ismine Perenter dirler. Kenarında 'Âsî suyu akar, büyük ırmaktır. Ulu Câmileri çokdur ve bir müfti câmi'i vardır. Târihi ma'bed nîr be-nûr iltikâdır.</i>
	Zanbakya	6	<i>Düz yerdir. Yalnız bir handır. Çâyet büyükdür. Yanında 'Âsî suyu akar. Etrafında köyleri çokdur. Yem ve me'kulât bulunur. Çiftçisi gayet çokdur.</i>
	Şu'ûr	6	<i>Etrafı dağdır. Müferrah kasabadır. Kirlizâde Mehmed Paşa'nın anda bir büyük hanı vardır. Ortasında bir Câmî-i Şerîfi vardır. Bir büyük havzı ve imâreti vardır. Yanında 'Âsî suyu akar. On gözden ziyâde köprüsü vardır. Eyü yerdir.</i>
	Maydık Kal'ası	12	<i>Yalnız bir handır. Çâyet büyükdür ve iki kal'ası vardır. İçinde evleri çokdur. Her şey i bulunur.</i>
	Hâmâ	12	<i>Şehirdir. Yolları düz ve etrafında köyleri çokdur. Ahâlisi cümle çiftçidir. İhrâm ve kuşak gayet çokdur. Tulâb-ı Muhammedî onda 'Âsî Suyu üstindedir.</i>

Görüş

Akademik
Bakış

289

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

	Hâmûs	8	<i>Yolları düz ve suları latif ve 'Âsî suyundan tâlâb ile akar ve bir büyük hanı vardır ve onda kibâr-ı sahâbiden Halid bin Velîd ve oğlu Abdurrahman ve Saîd Hazretleri ve Hazreti Ömer oğlu Abdullah ve baba Ömer ve Ebubekir ve oğlu Abdurrahman ve sâir ashâb-ı Resûlullah hîn-i fetihde gelüb şehîden fevt olmuşlardır. Merkad-i Şerifleri andadır. Ziyâretgâhıdır.</i>
	İki Kapulu	6	<i>Bir muazzam hanı vardır. Etrafında yüzden ziyâde Arab evleri vardır. Suyu yok bölgedir.</i>
	Nebk	9	<i>Yolları düzdür lâkin ufak taşdır. Ekini olur bir büyücek köydür ve vâfir suyu dahî vardır.</i>
	Kudayf	6	<i>Nebk misillidir.</i>
	Şâm-ı Şerif		<p><i>Zemîni düz, bağ bağçeleri latif ve çok gâyet büyük mu'azzam misli yok bir şehirdir. Ve suları gâyet latif her oda havz ve sular akar ve keniflerinin cümlesinden sular akar ve Cami-i Ümmiye bir ulu Câmi-i Şerifdir. Yüz seksen adım arzî yüz doksan adım tâlî ve içinde dört mihrâb dört mezhebden anda cemâ'atle evkât-ı hamse edâ iderler. Ekserisi Şâfiî ve cümle Arabîdir. 'Ulemâsı çokdur. Tefsirleri 'Arabî ve Hanefî mihrâbî cümleden başdır ve içinde musluk ve şadırvanı var. Dört köşeli üç minâresi var. Birine Ak Minâre ta bir olunur. Üç şerefesi var. İki yüz yirmi beş ayak nerdubandır. Ziyâretgâhıdır ve câmi-i şerif içinde Hazret-i Yahya aleyhisselam medfûndur. Şehîden ve kible divanı içinde Hüd aleyhisselam medfûndur ve Makâm-ı Hızır aleyhisselâm andadır. İçinden su akar.</i></p> <p><i>Şâm-ı Şerif mezâristanında Hazret-i Bilâl-i Habeşî ve Hazreti Fâtîma kızları ve çok ashâb-ı kirâm anda medfûnlardır. Yesserallâhu şefâ'athum ve ziyârethum li-cemî'i'l-Müslimîn. Ve Câmi-i Şerif ittisâlinde 'karpuz kaldıran' dirler bir kahvesi vardır. Önünde bir fiskiyesi var. Cümle dört zira 'mikdarı suyu yukarı kalkar ve sâir büyük kahveleri var ki cümlesinin içinden ırmak akar ve Poyrazbeli tarafında 'Kırklar Dağı' dirler bir dağ vardır. Anda kırklar, yediler ve üçler makamı var. Her biri başka makamdır. Ziyâret iderler. Yer altında iki mahalle vardır. İsmine Sâlihîyye ta bir iderler. İçinde üç yüz atmış altı medresesi var imiş. Cümlesi harâb olmuşdur ve Muhyiddin Arabî ve Abdi Cânî didikleri devletlü anda medfûnlardır ve mahalle ile dağ arasında yetmiş bin Peygamber medfûndur deyû rivâyet iderler ve Câmi-i mezbûrda Hazret-i Osman'ın kendi hatt-ı şerifi ile bir Mushaf-ı şerifi vardır ve etrafında medresesi çokdur içinde tâlibî gayet azdır ve mu'azzam kal'ası vardır ve gayet ... mâlikdir. Lâkin ekser ... ve çarşusu gayet çok ve pakdır ve cümle üstleri örtülüdür.</i></p>

73b/
74a

Görüş

Akademik
Bakış
290Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri:
Rûznâmçeci İbrahım Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey'in Tuhfetü'l-Huccâc Risâlesi Örneği

74b	Tarhâna Hânı	5	<i>Gün batı tarafı Dürzî dağıdır. Bâkî tarafları düzdür. Pek akar latif suyu vardır. Bir 'Arab köyüdür.</i>
	Zendible	12	<i>Harvan Ovası ta bir olunur. Çifti çokdur, düzlükdür. Akarsuyu vardır. Şenlik yokdur.</i>
	Müzeyrib	6	<i>Bir düz yerde bir muhkem kal'ası vardır. Yanında bir akar asi suyu vardır. Gayet latif, Huccâc anda cem ' olur. Gayri şenlik yokdur.</i>
	Mefrak	12	<i>Suyu yokdur, ifâdeye muhtacdır.</i>
	Ay Tetraka	11	<i>Yanında akar suyu vardır. Etraf-ı erba'ası taşlık, kal'ası dağ başındadır.</i>
	Belkâ Ovası	-	<i>Bir kal'ası vardır. Osman Paşa binâ etmişdir. Suyu bollukdur.</i>
	Katrane Kal'ası	12	<i>Sarı toprak ile kum ve taşlıktır. Güzel, ma'mur iki bölgesi var. Suyu etrafından yağmur ile cem ' olur. Gayet çok ve latif kal'adan gayri şenlik yokdur.</i>
	Tabut Korusu	12	<i>Bir ma'mur kal'adır. Osman Paşa binâ etmişdir. Bölgesi vardır. Suyu yokdur. İki sa'âtden ziyâde akabesi vardır.</i>
'Aneze	11	<i>Yolları âsân kal'ası var, suyu yokdur.</i>	
75a	Ma'ân Kal'ası	7	<i>İki karşulayı 'Arab köyüdür. Akarsuyu vardır. Yolları âsândır. Bakcesi çokdur. Rummân ğâyet çok olur ve nisâları ğâyet hasene mâlikdir. İki kal'ası vardır, otrakdır.</i>
	Şam 'Akabesi	16	<i>Bir kal'ası vardır. Suyu bölgedir. Latifdir. Yolları sâfi çakmak taşından ibâretidir.</i>
	Çoğımân Kal'ası	13	<i>Bir kal'ası vardır. Kal'a yanında dört bölgesi vardır. Suyu gayet miyâhdır. Gayri şenlik yokdur.</i>
	Peygamber Eşmesi	9	<i>Bir kal'adır. Suyu yokdur. Düz mahaldir. Toprağı gayet kumludur. 'Âsî Harma konağıyla beyninde yetmiş bir senesi Huccâcî Arab yağma itmişdir.</i>
	Kazık Tutmaz	11	<i>Bir kal'ası vardır. Lakin suyu yokdur. Toprağı ğâyet insanın üzerine yapışır.</i>
	'Âsî Hurma	11	<i>Bir müferrah kal'ası vardır ve kal'a civarında 'Arab evleri vardır. Kal'a yanında bir bölgesi vardır. Suyu çokdur, yerden çıkar. Ve kal'asının ismi Tebükdür. Peygamber aleyhisselam Tebük Gazasının anda etmişdir.</i>
	Meğâir	7	<i>Suyu yokdur. Yolları taşlıktır. Muğaylan ağacı çokdur.</i>
	Haydar Kal'ası	12	<i>Çâyet taşlık ve kumluk bir boğazdır. Etrafı ğâyet yüksek taşlık dağdır. 'Arab sânikî çokdur. İki kal'ası ve iki bölgesi vardır ve suyu miyâhdır. Gayet çokdur.</i>

Gazi

Akademik
Bakış

291

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

75b	Birke-i Muazzama	16	<i>Bir 'atîk ma'mûr kal'ası vardır.</i>
	Pirinç Ovası	15	<i>Pirinç misâli ovacık taşlıktır, düzdür. Bir kal'ası vardır. Osman Paşa binâ eylemiştir. Lâkin suyu yokdur ve senelik dahî yokdur.</i>
	Medâin Sâlih	15	<i>Etrafı ğâyet yüksek taşdan dağlardır ve şehrinin altı üstüne gelmiştir. Taş kesilmiştir. Bir kal'ası vardır. Suyu bölgedir. Ğâyet çokdur ve küçük taş andadır. Geçer iken tüfenk ve sâir şamâtata iderler.</i>
	Ulâ Kal'ası	5	<i>İki tarafı ğâyet yüksek eflâke ser çekmiştir. Taş dağlar akarsuyu vardır. Arab evleri çokdur. Hurma ve limon çokdur.</i>
	Bi'ri Ğanem,	5	<i>Koyun miskini bir çayırılıktır. Suyu kuyudur lâkin acıdır. Oturaktır.</i>
	Vâlîde Kuyusu	20	<i>Bir kal'ası vardır. Suyu yerden çıkar lâkin acıdır.</i>
	Hedeyye Eşmesi	18	<i>Bir kal'ası vardır. Suyu çokdur. Bir zira' mikdârı kazub yerden çıkar. Künder kal'asından gayrı şenlik yokdur. Etrâfı yüksek taşdan dağlardır.</i>
Fuhleteyn Akabesi	16	<i>'Anter Kal'ası andadır. Ma'mûrdur. Bölgesinde suyu vardır. Gayrı senelik yokdur. Taşlık ovadır.</i>	
76a	Bîkâr Nasuh Paşa	10	<i>Suyu yokdur. Lâkin Huccâc vaktinde kuyu kazarlar. Suyu çıkar bir âdem boyu mikdârı vardır lâkin acıdır.</i>
	Medîne-i Münevvere Efdali't-Tahiyete 'Alâ Sevâkinuhâ	-	<i>Bir şeh-i muazzamadır. Metin kal'ası vardır. İçinde Ravza-i Mutahhara'da Sultânü'l-Enbiyâ anda medfûndur ve Hazret-i Ebâbekir ve Hazret-i Ömer radiyallâhu anhumâ anda me'an ravzada nühâsdan binâ olunmuştur. Şebeke içindedir. Asıl kabir-i şerîf içinde altun ile müzeyyen perde içindedir ve yedi kat perdedir deyû rivâyet iderler. Kible cânibinde Peygamber aleyhisselam Hazretlerinin müvâcehesine işaret için perdede bir mücevher taş vardır. Ziyâ verir ve şebkerden görünür ziyâret iden kimse karşısına geçüb iki elin gayet bağlayub şebkiye üç zira' mikdârı uzak durub ğâyet adıyla ulu padişahlar katına varır gibi kendiünün kelâmın işüdüğüne der-hâtır idüb salavat u selâm idüb ba'dehu Hazret-i Ebâbekir ve Hazret-i Ömer radiyallâhu 'anhumâ kezâlik selâm idüb husûl-ı murâdât hüsn-i hâtime taleb idelim. Allâhümme yessir ümmet-i Muhammed.</i>
	Ali Kuyusu	4	<i>Suyu vardır. Şâfi'ler onda ihrâma girerler.</i>
	Kubûr-ı Şühedâ	16	<i>Etrâfı dağlardır. Suyu yokdur. Ashâb-ı Kirâmdan çokdur. Çok şühedâ bu iki dağ arasında yaturlar. Kabirleri andadır. Yesserallahu şefâ'atuhum.</i>

Gazi

Akademik Bakış

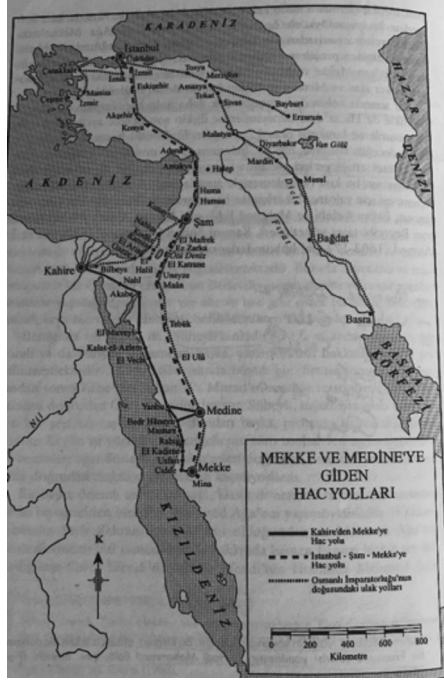
292

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

76b	Cedîde Boğazi	14	<i>Bedir Dağına varınca bir ulu boğazdır. Ćâyet muhavvedir. Arab evleri çokdur. Her şey i bulunur. Suyu dahi çokdur.</i>
	Bedr-i Huneyn	13	<i>Suyu çokdur. Hanîn Gazâsı anda vâki'olub çok şühedâ anda vardır. Yesserallâhu şefâ'atuhum. Meymûn Ovası, 16 saat. Bir düz yerdir. Suyu yokdur.</i>
	Maymun Ovası	16	<i>Bir düz yerdir. Suyu yokdur.</i>
	Râbi'a Eşmesi	14	<i>Suyu ģâyet çokdur. Arab evleri çokdur. Anda ihrâm giyerler.</i>
	Güzelce Bölge	20	<i>Ćâyet büyük bölgedir. Arab evleri çokdur. Suyu ģâyet a lâdır. Her şey i bulunur. Maktûl ođlu anda medfândur.</i>
	Asfan	6	<i>Bunda konulmamıştır.</i>
	Vâdi-i Fâtıma	18	<i>Bir güzel yerdir. Suyu çokdur. Hem latîfdir. Hurma ve her şey i gayet çokdur.</i>
77a	Mekke-i Mükerreme	9	<i>Asl-i Sultânî tarafından gidilmeyüb 'Eğri Tarık Bağdâdî' ta bîr olunur tarıkden gidilüb gayet sarb ve sa'âb orman mislü muğaylan çalısı gayet çokdur. Bir sa'âb tarıkdir. Medîne-i Münevvere'ye varınca konakları beyân olunur.</i>
	Şeyh Mahmud	2	<i>Suyu kuyudur.</i>
	Vâdi-i Limon	18	<i>Su akar, latîfdir.</i>
	Darîbe Eşmesi	15	<i>Suyu kuyu, latîfdir.</i>
	Zübeyde Bölgesi	13	<i>Suyu bölge latîfdir.</i>
	Kubâbe	12	<i>Suyu yağmurdan cem'olur. Ba'zı mahalde bulunmaz.</i>
	Sûfîne	22	<i>Bir Arab köyüdür. Suyu kuyudur ve gerender.</i>
	Savarge	12	<i>Bir Arab köyüdür. Düzlükdür, suları peykârdır ve acıdır.</i>
	Taş kuyusu	16	<i>İki bayır arasında bir mahaldir. Suları kuyudur ve latîfdir. Gayrı şenlik yokdur.</i>
	Kâ'eş-Şerif	18	<i>Ćâyet düzlükdür. Suyu yokdur. Senelik dahi yokdur.</i>
Medîne-i Münevvere	20	<i>Efdali't-Tahiyete 'alâ sevâkinhâ ilâ yevmi'l-kıyâme.</i>	

Gazi

Ek 2: Hac Güzergâhı ve Menzilhâneleri (Kaynak: Faroqhi, *a.g.e.*, s. 12).

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

MEHMED Edib, *Nehcetü'l-Menâzil*, VGMA, Trh. 10 Rsani 1250, no: 367.

RÛZNÂMÇECİ İbrahim Efendi Kethüdası Hacı Ali Bey, *Tuhfetü'l-Huccâc*, VGMA, Trh 1057, No: 113.

Süleymaniye Kütüphanesi

HACI Ali Bey, *Menâzil'ül Hac ve Tuhfet'ül Huccac*, Süleymaniye Kütüphanesi no. 386.

Yayınlanmış Eserler

ATALAR, Münir, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1991.

BAKHIT, Muhammad Adnan, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban, Beirut 1982.

BUZPINAR, Ş, Tufan, "Surre", *TDVİA*, C. 37, İstanbul 2009, 567-569.

BARBIR, Karl, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton University Press, Princeton 1980.

- CANATAR, Mehmet "Kethüda", *TDVİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 332-334.
- COŞKUN, Menderes, "Osmanlı Edebiyatındaki Hac Seyahatnamelerinin Tiple-ri", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi* (12-15 Nisan 1999), 2001, s. 189-194.
- COŞKUN, Menderes, "Osmanlı Hac Seyahatnâmelerinde Hac Yolculuğu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, Ankara 2000.
- COŞKUN, Menderes, "Stations of the Pilgrimage Route From Istanbul to Mec-ca via Damascus on the Basis of the *Menâzilü t-Tarîk ilâ Beyti llâhi l-'Atîk* by Kadri (17th century)," *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, İstanbul 2001.
- COŞKUN, Menderes, *Ottoman Pilgrimage Narratives and Nabi's Tuhfetü'l-Haremeyn*, Durham Üniversitesi 1999, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- ÇAKIR, Merve, "Hac Menzilleri ve el-Hâc İbrahim Efendi'nin Menâzilnâmesi", *Surre-i Hümayûn*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yay., İstanbul 2008, s. 79-87.
- DOĞAN Turay, Esra, "Anadolu Hac Güzergâhı: Antakya Menzili", *Kadim Akademi SBD*, C. 1. S. 2, 2017, s. 109-124.
- EICKELMAN, Dale F. and James Piscatori (eds.), *Muslim Travellers: pilgrimage, migration, and the religious imagination*, Routledge, London 1990, s. 69-84.
- ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Klasik Dönemindeki A'yân" ve "Eşrâf" Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, C III, 1982, s. 105-118.
- EROĞLU-Memiş, Şerife, "Tarihi Bir Vesika Olarak Hac Seyahatnameleri: Morali Bahti'nin 'Menâsik-i Hacc' Manzumesi Örneği", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2018.
- EROĞLU-Memiş, Şerife, "'Nebzetü'l-Menâsik': en-Nakşibendî el-Muradî'nin Hac Rehberi'nde Kudüs Bahsi", *Dini Tarihi ve Edebi Açıdan Kudüs*, DBY Yay., İstanbul 2018, 169-199.
- EVLİYA Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, sad. Mümin Çelik, İstanbul 1985.
- FAROQHÎ, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar, (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.
- GEMİCİ, Nurettin, "Evliyâ Çelebi Medine'de", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Ağustos 2011, s. 55-67.
- İLGÜREL, Sevim, "Abdurrahman Hibri'nin Menâsik-i Mesâlik", *IUEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1975, s. 111-128.
- İNALCIK, Halil, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth-Century Islamic History* içinde, der. Naff, T. ve Owen, R., Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville 1977.
- İNALCIK, Halil, "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Turkey and Japan* içinde, der. Roberl Ward ve Dankwart Rostow. Princeton University Press, Princeton 1964.

Geri

Akademik
Bakış

295

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

MARDIN, Şerif, *Din ve İdeoloji*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1969.

MAZIOĞLU, Hasibe, haz., *Ahmed Fakih: Kitâbu Evsâfi Mesâcidi Ş-Şerîfe*, Ankara 1974.

EL-MOUDDEN, Abderrahmane, "The ambivalence of *rihla*: community integration and self-definition in Moroccan travel accounts, 1300-1800," in *Muslim Travellers: pilgrimage, migration, and the religious imagination*, eds. Dale F. Eickelman and James Piscatori Routledge, London 1990, s. 69-84.

NAGANAWA, Norihiro. "The hajj making geopolitics, empire and local politics: A view from the Volga-Ural Region at the turn of the nineteenth and twentieth centuries," in *Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious visits between Central Asia and Hijaz*, eds. Alexandre Papas-Thomas Welsford, Thierry Zarcone, Berlin 2012, s. 168-198.

ÖKTEM, Nisa, "XVIII. Yüzyıl Galata Terekelerine Göre Osmanlı'da Kitap Kültürü", M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ÖZUYGUN, Ali Rıza ve Şefika Yapıcı, "Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak'ın Hac Seyahatnamesi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (1), 2004, s. 36-74.

ÖZYILDIRIM, Ali Emre, "Bir Tanzimat Âlimi Neler Okurdu? Ârif Hilmi Efendi'nin Kitaplarına Ait Matbu ve Meçhul Kütüb Defteri", *Müteferrika*, Yaz 2016/1, Sayı: 49, s. 69-82.

RAFEQ, Abdul-Karim, "Damascus and the Pilgrim Caravan," in *Modernity and Culture: From the Mediterranean to the Indian Ocean*, eds., Leila Fawwaz and Christopher A. Bayly, Columbia University Press, New York 2002, s. 130-43.

RAFEQ, Abdul-Karim, "Changes in the Relation Between the Ottoman Central Administration and the Syrian Provinces from the 16th-Century to the 18th-Century", *Studies in Eighteenth Century Islamic History* içinde, der. Thomas Naff ve Roger Owen, Southern Illinois University Press, Carbondale ve Edwardsville 1977.

RAYMOND, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev: Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

SARIKAYA, Melike "Hüseyin Vassâf'ın Hicaz Hatırası veya Bir Asır Öncesinin Hicaz Günlüğü", *Keşkül*, sy. 10, İstanbul 2006, s. 62-66.

TOSHEVA, Sharifa, "The pilgrimage books of Central Asia: routes and impressions (19th and early 20th centuries)", *Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious visits between Central Asia and Hijaz*, Alexandre Papas-Thomas Welsford, Thierry Zarcone, (eds.), Berlin 2012, s. 234-249.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, II. Baskı, Ankara 1984.

YARAN, Rahmi, "Hac" maddesinin literatür alt maddesi, *DİA*, C.XIV, 1996, s. 410-413.

YEDIYILDIZ, Bahaeddin "Müesseseler-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 15, Ankara 1982, s. 23-53.

Görsel

Akademik
Bakış

296

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

YILMAZ, Aytekin, "Edirne-Mekke Hac Yolu 1600-1800", M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İstanbul 2001, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ZUBCEVİC, Asım, "Book Ownership in Ottoman Sarajevo, 1707-1828", Leiden Institute for Area Studies (LIAS), Faculty of Humanities, Leiden University 2015, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Extended Abstract

As is known, pilgrimage has been one of the oldest and most basic forms of social mobility that has had important social, cultural, economic and political effects throughout history. In this sense, Barber has defined the pilgrimage, which continues its effectiveness today, as a journey that is made externally to a sacred space and internally originated from spiritual purposes and internal understanding. Anderson has shown how important the movement of people (and commodities) within spatially defined units is to strengthen a sense of community and identity. In this context, Anderson emphasized the importance of pilgrimage not only as a true journey in space, but also as a common imaginary landscape that can integrate regions that are not otherwise connected. Faroqhi, on the other hand, states that the pilgrimage is part of the history of human communication, that is, the transfer of material and spiritual resources. Evaluating communication in two stages, Faroqhi states that in the first stage, pilgrims have a unique opportunity to reinforce their beliefs during their stay in Mecca and Medina and share this experience with other pilgrim candidates. In the second stage, he pointed out the communication between the pilgrims and relatives who did not have the chance to visit Haramayn after returning to their hometown after the pilgrimage he saw as important as the first. In a third stage of these two levels of communication, pilgrimage books written on various grounds can be evaluated as a means of communication with subsequent pilgrims. Because pilgrimage books have taken their place in the libraries of many scholars and statesmen and have reached many generations. At the same time, these travel books that mediate cultural circulation were recorded by pilgrims who performed pilgrimage for practical purposes such as the pilgrims candidates who were able to find holy places and fulfill their pilgrimage duties correctly and dignitably. These travel books, usually written by scholars and statesmen, provide the religious information necessary for the performance of the pilgrimage as well as the practical information they need during the journey, and in some cases, the authors also expressed their personal experience and personal observations during the journey.

The study aims to examine one of these travel books called as the *Tuhfetü'l-Huccâc* which is a pilgrimage guide that deals with the characteristics of places of accommodation, cities and places of visit along the road from Uskudar to Damascus and from Mecca and Medina, as well as the conditions

Gazi

Akademik
Bakış

297

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020

of the pilgrimage and the duties to be fulfilled in the pilgrimage. Hajj Ali Beg described the places and conditions of the pilgrimage and asked to present a collective index and guide to the Muslims who intend to pilgrimage. In this context, the study consists of three parts. First of all, the author of the work will be briefly introduced. In the second part, the subject and parts of the work will be examined in terms of language and spelling features, the reasons for their writing and their content. In the third section, by comparing with similar studies, it will be tried to analyze what Hajj Ali Bey said different about the period of his work.

Gazi

Akademik
Bakış

298

Cilt 13
Sayı 26
Yaz 2020